

ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. 4 augustus 2011

Groate Kerk in Sint Jacobiparochi
Romaanse aanbouwen

Bakkersbaar uit Hindeloopen

Het poortje van Boer

Kerk en beker in Rottevalle

In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 4 augustus 2011

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKES TSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie
Drs. J. Kersbergen, voorzitter
Ir. J.D. Niemeijer, secretaris
Vacature, penningmeester
Drs. H. T. Algra
Drs. J.-M. Postma

G.A. Bakker, directeur

Adres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Bezoekadres: Emmakade 59
Tel: 058-2139666
E-mail: info@aldefrysketsjerk.nl
Frieslandbank nr. 29.81.00.703
ING: 22.07.600

Donateurschap
Minimaal per jaar € 17,50
Opzegging vóór 1 november.

Redactie
Dr. R. Steensma, voorzitter
Drs. L. Dijkstra, secretaris
Drs. H.T. Algra
Dr. J.E.A. Kroesen

Redactieadres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

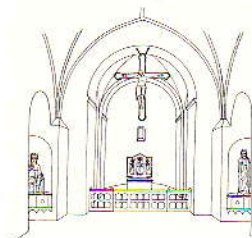
Vormgeving en opmaak:
Martha Kalma, Leeuwarden
Robert Seton, Leeuwarden

1

REGNERUS STEENSMA

Lage aanbouwen voor zijaltaren

*Een specifiek kenmerk van het
romaans in Friesland*

6

KEES KUIKEN

Symbolenstrijd op Het Bildt

De Groate Kerk, jonker Tjaard en de 'liberalen'

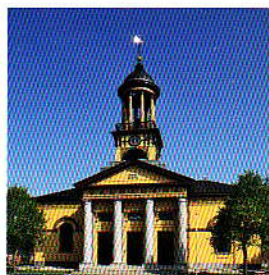

9

CHRISTIAAN VELVIS

Gekleurde parel in de klei

De kleur van de Groate Kerk

11

Stichtingnieuws

19

SYTSE TEN HOEVE

Het kerkpoortje van Boer

23

SIETZE VAN DER MEULEN

De kerk van Rottevalle

24

SIETZE VAN DER MEULEN

De avondmaalsbeker van Rottevalle –
een tweedehandsje?

27

EGBERT H. DE BOER

Proeft Eedt

Over de bakkersbaar in de kerk van Workum

Foto's REGNERUS STEENSMA, tenzij anders vermeld

foto voorzijde kerk Jistrum (Eestrum)

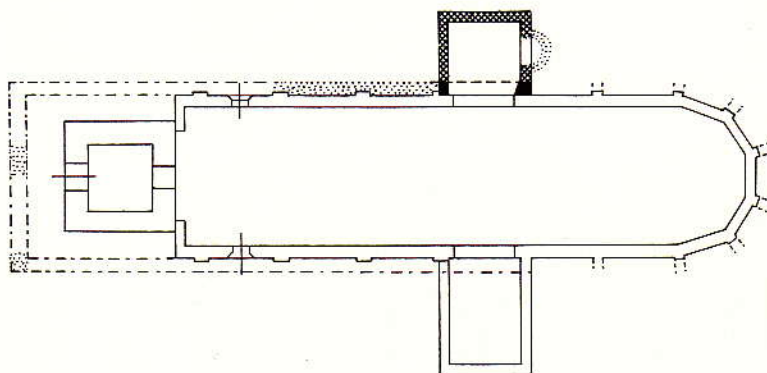

Priester deelt bij een altaar de hostie uit. Houtsnede eind 15de eeuw

Bij een aantal romaanse kerken in het noorden van Friesland herinneren bogen in het muurwerk aan verdwenen aanbouwen. Deze vormen een specifiek kenmerk van de romaanse kerkbouw in deze provincie. De aanleiding tot de bouw was de behoefte om ruimte te hebben voor de plaatsing van zijaltaren. Bij de studie van onze kerken is ook de gebruiksfunctie van belang.

AANBOUWEN BIJ ROMAANSE KERKEN

Aan de zuidzijde van de kerk in Stiens wijzen de lijnen van een omgekeerde V op het dak van een verdwenen aanbouw die dwars tegen de kerk geplaatst was. Onder de lijnen is de grote rondboog van een vroegere doorgang te zien. Deze is dwars door de tufsteenmuur heen gebroken en later met baksteen gedicht. Ook bij andere romaanse kerken vinden we in het oostelijk deel van de zijmuur een dergelijke gedichte doorgang: Aldtsjerk, Ginnum, Hijum, Marrum, Oentsjerk, Westergeest en Wetsens. In dit rijtje horen ook de afgebroken kerk in Wierum en de

Hallum, plattegrond met boven de nog bestaande aanbouw.
Tek. W.J. Berghuis

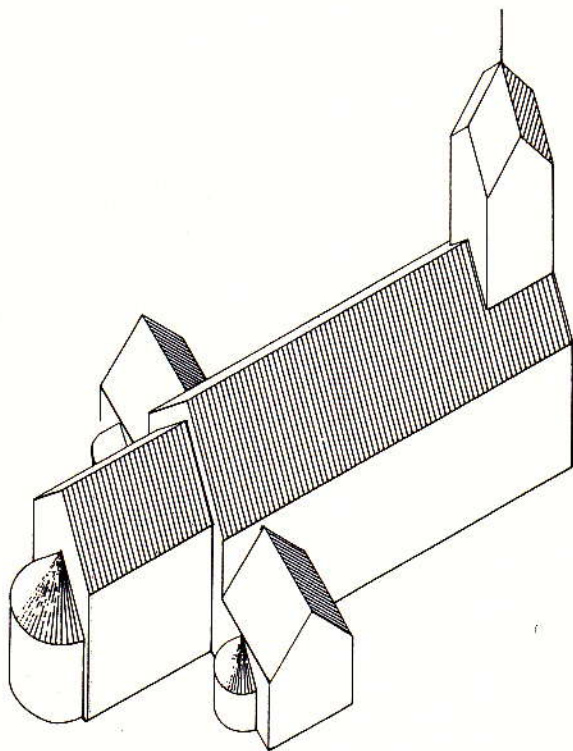
REGNERUS STEENSMA

Lage aanbouwen voor zijaltaren

*Een specifiek kenmerk van
het romaans in Friesland*

Hallum, aanbouw aan de noordzijde van de kerk. De verdwenen absis bevond zich onder het kleine raam links

Reconstructie van een kerk met aanbouwen. Tek. W.J. Berghuis

nog bestaande aanbouw in Hallum. Het betreft in totaal tien kerken, alle in het noordoosten van de provincie. Deze aanbouwen vormen een bijzonderheid van de romaanse kerkbouw in Friesland. In Holland, Groningen en Oostfriesland treffen we ze niet aan.

In 1986 heeft Herma van den Berg het verschijnsel van deze aanbouwen in *Keppelstok* beschreven.¹ Zij beschrijft dat de aanbouwen niet uit de bouwtijd van de kerk dateren maar later toegevoegd zijn, vooral in de twaalfde eeuw. Ook wijst zij er op dat het geen dwarspanden betreft, aangezien ze niet dezelfde hoogte als het schip hebben, maar onder de daklijn tegen de zijmuur zijn aangebouwd. De aanbouwen zijn later

Tofta, Zweden, zijaltaar met het beeld van een heilige

bijna alle afgebroken. Alleen aan de noordzijde van de kerk in Hallum bleef hij bestaan omdat hij dienst deed als kapel van Offingaburg waarvan de bewoners tot 1666 katholiek bleven.² Dat zij hem ook gebruikten voor het opdragen van de mis is niet waarschijnlijk. Deze aanbouw van tufsteen verrees in de eerste helft van de twaalfde eeuw bij een kerk van rond 1100.³ In de westmuur van deze kapel is nog een (gedicht) romaans venster herkenbaar en bij grondonderzoek vond men aan de oostzijde de omtrek van de absis. Op grond van gegevens in muren en bodem bij een aantal kerken tekende Wiert Berghuis een ideaalopstand van een kerk met aanbouwen.

DE ACHTERGROND VAN DE AANBOUWEN

Van den Berg heeft zich de vraag gesteld waarom deze aanbouwen aan bestaande kerken werden toegevoegd. Zij is van mening dat hier sprake is van invloed van belangrijke kloosters en beschrijft de relaties tussen een aantal van deze kerken en kloosters, zoals de premonstratenzer abdij in Dokkum. Met enige verbazing moet men constateren dat zij in dit artikel nauwelijks aandacht schenkt aan de functie van de aanbouwen. Deze was om plaats te bieden aan zijaltaren en dat was ook de reden voor de bouw. Zij schrijft wel dat de aanbouwen in Wetsens en Oentsjerk 'een rondgesloten altaarnis, een zogenaamde absis bezeten hebben', wat ook in Hallum het geval was, maar heeft dit niet uitgewerkt.

Het artikel in *Keppelstok* is een samenvatting van een uitvoeriger studie in een wetenschappelijke bundel uit hetzelfde jaar.⁴ Daarin gaat Van den Berg wel iets verder, maar blijft nog zeer voorzichtig. Zij noemt de studie van Möbius over koorpartijen van kloosterkerken tussen de achtste en de elfde eeuw, die daarin verwijst naar de toename van privé-missen en de groepering van altaren.⁵ Van den Berg merkt hierbij op dat zijn overwegingen ook van toepassing zouden kunnen zijn op eenschepige kerken.

ABSIDEN EN ZIJALTAREN IN ANDERE KERKEN

Veel stelleriger had Van den Berg op dit punt kunnen zijn als zij gekeken had naar vergelijkbare situaties elders. In het Groningse Leermens werd de romaanse tufstenen kerk aan het eind van de twaalfde eeuw uitgebreid met aanbouwen ter weerszijden van het koor, die hier later verhoogd werden tot transeptvorm. Beide hadden aan de oostzijde een kleine halfronde absis. Deze absiden werden afgebroken toen de kerk rond 1240 een groot vierkant koor kreeg, maar de vorm tekent zich nog duidelijk af in het muurwerk.

1 H. M. van den Berg, 'Eenbeukige dorpskerken met aanbouwen in Friesland', in *Keppelstok* 33 (1986), p. 10-24.

2 Van den Berg, 'Eenbeukige dorpskerken met aanbouwen', p. 16

3 H. M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel*, 's-Gravenhage 1981, p. 152-153.

4 H.M. van den Berg, 'In pago cui nomen Ostrache. Zum Typus der einschiffigen Kirche mit Annexen in Friesland', in: *Baukunst des Mittelalters in Europa. Hans Erich Kubach zum 75. Geburtstag*, Stuttgart 1986, p. 491-506.

5 Van den Berg, 'In pago cui nomen Ostrache', noot 16.

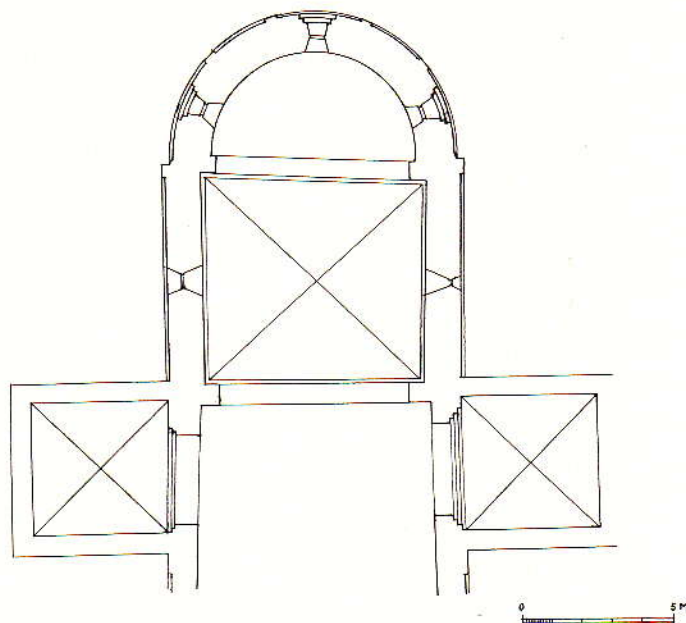

Westergeest, noordzijde van het koor met gedichte doorgang van de aanbouw

Belangrijker dan de bouwkundige parallellen is de situatie in dorpskerken waar een zijaltaar bewaard bleef. In zijn recente studie over zijaltaren geeft Justin Kroesen hiervan verschillende voorbeelden, met name uit Zweden.⁶ Dit betreft bijna overal zijaltaren tegen de oostmuur van het schip. Plaatsing aldaar was verplicht vanwege het voorschrift van de oriëntatie naar het oosten. Vaak is het koor iets versmald, waardoor er aan weerszijden van de doorgang plaats was voor de opstelling van een zijaltaar. In Friesland is in Boazum ook op die plaats de fundering van een altaar gevonden. Voor de romaanse kerk in het Drentse Anloo kon Kroesen de opstelling van twee altaren op die plaats reconstrueren aan de hand van de nog aanwezige nissen. Deze situaties maken duidelijk dat het bij de aanbouwen primair ging om plaats te bieden aan zijaltaren, omdat een oostmuur in het schip van deze kerken niet aanwezig was. De toename van zijaltaren kwam vooral voort uit de behoefte aan zielemissen, met name voor gestorven leden van adellijke families ter verkrijging van eeuwig heil.

DE AANBOUWEN IN WESTERGEEST

Op basis van de plattegronden en doorsneden van Wiert Berghuis heeft Klaas Meindersma op mijn verzoek de situatie in twee kerken gereconstrueerd: Westergeest en Wetsens.⁷ Berghuis en Van den Berg dateerden in 1989 de oostelijke helft van de kerk in Westergeest, dus het koor en de koortravee, in het midden van de twaalfde eeuw.⁸ Ook hier werd de muur doorbroken voor een aanbouw, wat met name aan de noordzijde nog goed zichtbaar is. Van den Berg dateert die aanbouw in het derde kwart van de twaalfde eeuw, dus ca. 25 jaar na de bouw van het koor.⁹ Het is opmerkelijk dat de behoefte aan meer liturgische ruimte zo snel toenam. Berghuis is nu van mening dat datering rond 1150 achteraf gezien te

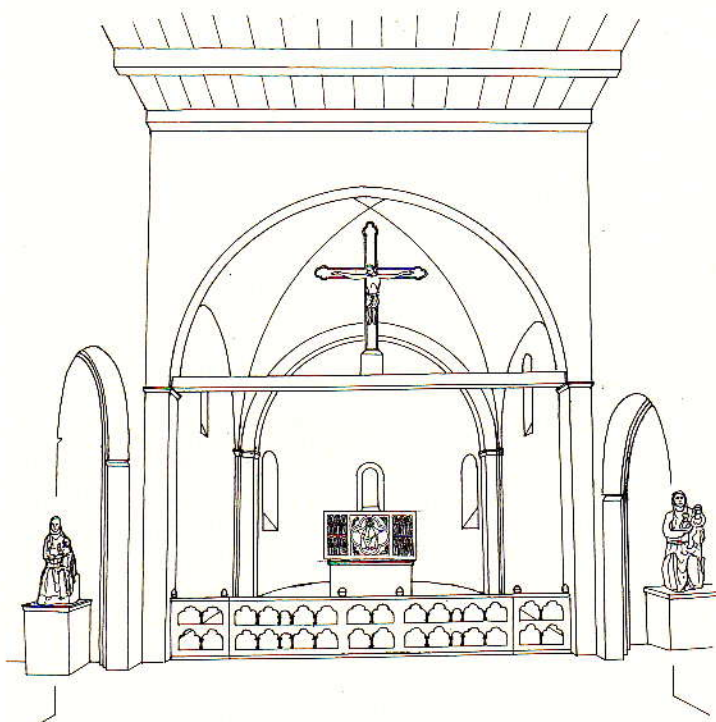
Westergeest, plattegrond met reconstructie van de aanbouwen.
Tek. K.T. Meindersma

vroeg is en beter op ca. 1175 gesteld kan worden.¹⁰ De datering van Stenvert rond 1200, vindt hij te laat.¹¹ Hoe dit ook zij: de aanbouw werd na de bouw toegevoegd.

Meindersma heeft een reconstructie getekend met aan de noord- en de zuidzijde een vierkante aanbouw met een overwelfing, zoals die vroeger ook aanwezig was boven de koortravee. Voor de inrichting met beelden op de zijaltaren maakte hij gebruik van foto's van kerken in Denemarken en Zweden waar de situatie tot

¹⁰ Vriendelijke mededeling 27 januari 2011.

¹¹ R. Stenvert c.a., *Monumenten in Nederland. Fryslân, Zeist/Zwolle*, 2000, p. 310

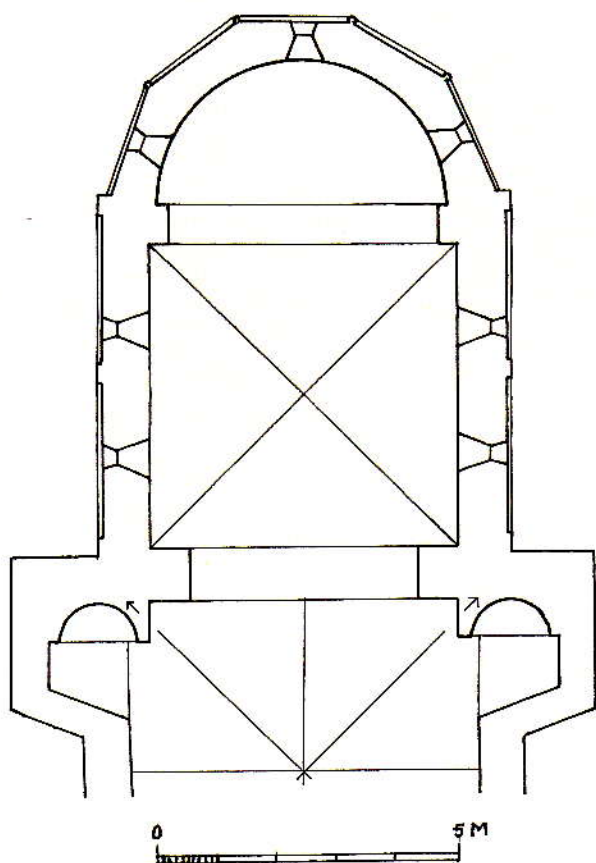
Westergeest, reconstructie van de middeleeuwse inrichting met de aanbouwen. Tek. K.T. Meindersma

⁶ J.E.A. Kroesen, *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen. Standort – Raum – Liturgie*, Regensburg 2010, p. 95-112.

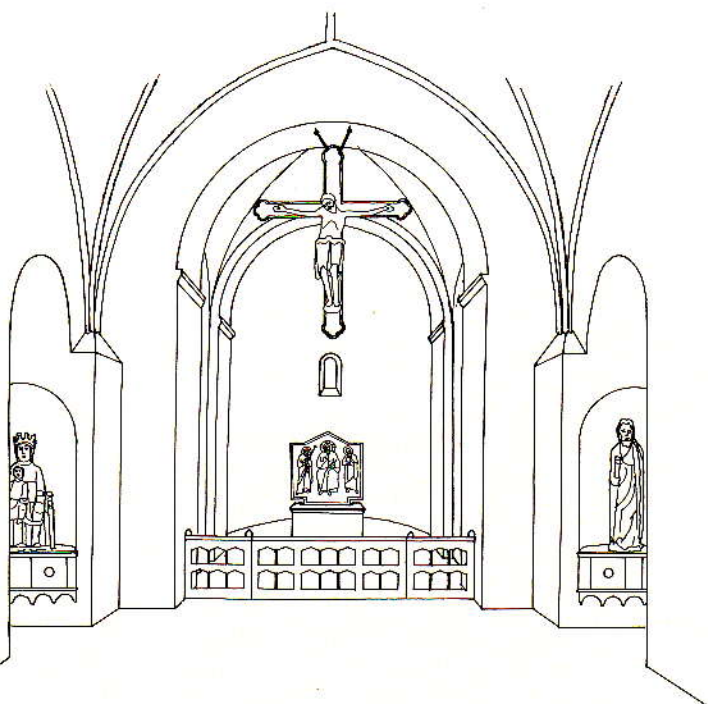
⁷ Mijn grote dank aan K. T. Meindersma te Stiens voor dit tekenwerk.

⁸ H. M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Kollumerland en Nieuw Kruisland*, 's-Gravenhage 1989, p. 222.

⁹ Van den Berg, 'Eenbeukige dorpskerken met aanbouwen in Friesland', p. 12.

Wetsens, plattegrond met reconstructie van de aanbouwen.
Tek. K.T. Meindersma

Wetsens, reconstructie van de middeleeuwse inrichting met de
aanbouwen. Tek. K.T. Meindersma

op heden bewaard bleef.¹² Dit geldt ook voor de inrichting van het koor. Op de zijaltaren stond waarschijnlijk het beeld van een heilige, een situatie die we in sommige kerken in Scandinavië nog kunnen aantreffen, bijvoorbeeld in Dädesjö en Tofta, beide in Zweden.¹³

Meindersma tekende aan de noordzijde een Maria-beeld, wat voor haar de gebruikelijke plaats was, en aan de zuidzijde een St. Anna-te-drieën, een voorstelling van Maria met haar moeder Anna en haar zoon Christus. Het koor is afgesloten met een laag hek. Op het altaar staat een opbouw (retabel) met een Christus binnen een vierpas, zoals die in Boazum bewaard bleef in de schildering op het koorgewelf. Op de balk in de koorboog staat een zogenaamd triomfkruis, de triomf als Christus' overwinning op de dood. Niet alleen in Scandinavië, maar ook in het noorden van Duitsland bleven diverse triomfkruisen bewaard, ook romaanse.¹⁴ Let wel: deze tekening wil alleen een indruk te geven hoe de inrichting geweest zou kunnen zijn, meer niet.

BIJZONDERE SITUATIE IN WETSENS

In Wetsens is sprake van bijzondere situatie. Hier werd een zeer kleine aanbouw tegen de kerk geplaatst en de absis voor het zijaltaar kwam deels in de westelijke afsluiting van de zijmuren van het koor. In plaats van absis kan men hier beter spreken van uitgeschulpte nis. In het muurwerk aan de noordzijde bleef een deel van die nis bewaard. Om dit belangrijke gegeven te beschermen, heeft men het bij de restauratie gelaten zoals men het vond en er een houten aanbouw omheen geplaatst. Sporen van een dergelijke kleine aanbouw vond men ook aan de zuidzijde. Ze dateren uit de oudste bouwtijd van de kerk, de eerste helft van de twaalfde eeuw.¹⁵ Ze werden dus al spoedig na de bouw van het koor toegevoegd.

De reconstructie van Meindersma maakt goed duidelijk hoe klein hier de zijruimten geweest zijn. Vóór de nis met het beeld stond een zijaltaar (hier niet ingetekend). De priester kon bij het altaar staan om er de mis op te dragen, maar meer ook niet. Gelovigen die de hostie wilden ontvangen moesten terzijde in het schip staan. Ook hier plaatste Meindersma op elk zijaltaar een beeld en een retabel op het hoofdaltaar. Het triomfkruis staat hier niet op een balk, maar hangt onder de koorboog, een situatie die elders in romaanse kerken nog wordt aangetroffen, bijvoorbeeld in Rodenäs in Sleeswijk-Holstein. Ook hier geldt voor de invulling: zo zou het geweest kunnen zijn.

¹² Zie: J.E.A. Kroesen en R. Steensma, *The interior of the medieval village church. Het middeleeuwse dorpskerkinterieur*, Louvain/Paris/Dudley, 2004.

¹³ Kroesen en Steensma, *Het middeleeuwse dorpskerkinterieur*, p. 370.

¹⁴ Kroesen en Steensma, *Het middeleeuwse dorpskerkinterieur*, p. 214-237.

¹⁵ H. M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. De Dongeradenen*, 's-Gravenhage 1983, p. 458-462.

Wetsens, noordzijde met nieuwe houten bescherming van het restant van de absis

CONCLUSIE

Bij de studie van de middeleeuwse kerken in Friesland vormt het bewaard gebleven bouwkundige bestand het uitgangspunt. Voor een antwoord op vragen naar het waarom van allerlei aspecten is het noodzakelijk ook te kijken naar het gebruik van de kerken. Bij de ruimtelijke opzet van zowel romaanse als gotische kerken speelde de behoefte aan ruimte voor altaren een belangrijke rol.

Vergelijking met kerken uit dezelfde tijd in het buitenland kan dikwijls meer inzicht geven.

Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, r.steensma@kpnplanet.nl) maakt studie van oude kerken, in het bijzonder van die in Friesland en Groningen

Wetsens, situatie noordzijde bij de restauratie in 1973; links de aanzet van de absis

Wetsens, aanzet van de absis in de noordmuur

KEES KUIKEN

Symbolenstrijd op Het Bildt

De Groate Kerk, jonker Tjaard
en de 'liberalen'

Sint Jacobiparochie, boek in de hand van de Waarheid

Wat doet een klassieke Grieks-Romeinse tempel in het hart van het oude Bildtdorp Sint Jacobiparochie? Het Bildt is dan wel de eerste renaissancepolder van Nederland genoemd,¹ toch staan de plaatselijke 'graanbaronnen' van weleer niet bekend als grote liefhebbers van de klassieke oudheid.

De klassieke vorm van de *Groate Kerk*, zoals hij in het Bildts heet, weerspiegelt dan ook niet de smaak van de plaatselijke dorpsnotabelen, maar die van de nationale (wereldlijke) overheid. Het is een typische 'waterstaatskerk' naar een ontwerp van de rijksambtenaar Thomas Romein (1811-1881) uit Leeuwarden.² Het gebouw is

Romeins eindontwerp voor de kerk te Sint Jacobiparochie (1843).
Collectie: Fries Museum

voltooid in 1844, maar niet zonder slag of stoot. De Bildtboeren lagen in die tijd ernstig overhoop met de plaatselijke vertegenwoordiger van het centrale gezag: jhr. Tjaard van Andringa de Kempnaer (1806-1870), van 1834 tot 1865 grietman (na 1851 burgemeester) van Het Bildt.³ De nieuwbouw van de kerk was een van de twistpunten.

EEN STANDSBEWUSTE GRIETMAN

Voor de grote Bildtboeren die sinds 1526 hun land van de Friese Staten pachtten, was 'inhalig' de beste beschrijving voor de centrale overheid. Hun zelfbewustzijn groeide tussen 1650 en 1750, toen het Bildtse domeinland werd geprivatiseerd en de rijksten onder hen zelf grondeigenaar ('eigenerfden') werden. Na 1750 groeide het verzet tegen het centrale gezag: de Staten, en hun plaatselijke vertegenwoordiger, de (in de regel adellijke) grietman.

Eén Bildtse grietman maakte het daar ook wel naar. Jhr. Duco van Haren (1747-1801) liet een paleisachtige residentie bouwen, maar zoog tegelijk de kas van zijn grietenij leeg. Dit laatste kwam uit toen de 'patriotten' in 1795 de macht overnamen. Deze brede hervormingsgezinde beweging genoot op Het Bildt veel steun.

Het grietmanschap werd in 1795 afgeschaft, maar in 1813 onder de Oranjes weer in ere hersteld. De eerste nieuwe Bildtse grietman, J.L. Huber (1750-1826), kwam zelf uit de patriotse beweging. Hij wist zich met zijn sobere levensstijl en zorg voor het onderwijs plaatselijk

1 Discussie in K. Kuiken, 'Het Bildt (1505). De oudste renaissancepolder van Nederland?', *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 18 (2009) 7-19.

2 Kunsthistorische beschrijving in H. Kingmans, *Groate kerk van Sint Jacobiparochie* (Leeuwarden 1988) 40-52.

3 Tenzij anders aangegeven, volgen we het relaas in H. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt* 111a (Franeker 1956).

geliefd te maken. Met De Kempenaer kreeg Het Bildt echter weer een aristocraat van de oude stempel als grietman. Net als destijds Van Haren was hij niet alleen bestuurder maar ook grootgrondbezitter. In 1842 liet hij op zijn landgoed Oostenburg bij St.-Annaparochie een nieuw 'paleis' bouwen (dat van Van Haren was in 1796 op afbraak verkocht). De stijl was, naar de smaak van de adel van die tijd, classicistisch. De architect was Thomas Romein, die al meer adellijke huizen op zijn naam had. Zijn bekendste werk is het imponerende Paleis van Justitie in Leeuwarden. Tot voor kort werd het stadsbeeld aan het Wilhelminaplein overheerst door dit bij uitstek klassieke machtssymbool.

Met Oostenburg gaf De Kempenaer zijn eigen aristocratische cachet aan het Bildtse landschap. Als grondbezitter zou hij ook moeten bijdragen aan zaken als kerkonderhoud en armenzorg. Dit weigerde hij echter, wat tot een reeks rechtszaken met de boze Bildtboeren leidde. De kwestie liep nog toen in 1843 een besluit werd genomen over de vervallen kerk van Sint Jacobiparochie.

VAN BOUWVAL TOT KLASSIEKE TEMPEL

De oudste van de vier Bildtse dorpskerken (drie gereformeerde kerken in de drie 'parochies' en een doopsgezinde vermaning in Oudebildtzijl) was in 1841 zo bouwvallig dat besloten werd tot nieuwbouw. Drie grote graanboeren vormden een commissie die de aannemer Auke Lourens van der Meij (1788-1859) uit Berlikum een ontwerp lieten maken. Van der Meij kende de smaak van de dorpsnotabelen. Hij maakte daarom een behoudend bouwplan, waarbij de onlangs gerenoveerde toren werd gespaard. Gezien de beperkte financiën (de grietman en andere grootgrondbezitters 'van buiten' weigerden immers mee te betalen) viel dit voorstel in goede aarde. Het werd in 1842 dan ook met een ruime meerderheid aangenomen.

De nationale eenheidsstaat liet zich inmiddels ook op dit gebied gelden. In 1824 was de bouw van alle kerken bij Koninklijk Besluit onderworpen aan toestemming van de minister van Waterstaat. De Bildtboeren waren dus in 1842 geen baas meer in eigen kerk, maar moesten hun plan voorleggen aan Rijkswaterstaat in Leeuwarden. Zo raakte het in handen van Romein. Deze had, zoals het meestal ging, kunnen volstaan met wat bezuinigingen of een enkele verlevendiging.⁴ In plaats daarvan kwam hij, vermoedelijk op suggestie van zijn beschermheer De Kempenaer, met een reeks eigen classicistische ontwerpen. Daarin bleef uiteindelijk niets van het plan-Van der Meij over. In 1843 stemde slechts een magere meerderheid vóór het plan-Romein. Op deze vergadering haalde bovendien een van de bouwcommissieleden, de boer en wethouder G.W. Wassenaar (1781-1854), fel

Sint Jacobiparochie, zijaanzicht na de restauratie

Sint Jacobiparochie, orgelfront met links en rechts de ruimte met Jacobus informatie

4 C.P. Krabbe, 'De negentiende eeuw', in: K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland, 600-2000* (Amsterdam en Zwolle 2007) 450-451.

Sint Jacobiparochie, allegorische figuren op het orgel. V.l.n.r: Waarheid met spiegel, boek en wereldbol, Verlichting met toorts en Vrede met palmtak

uit naar 'buiteneigenaren' zoals De Kempenaer, die wel meestemden maar niet meebetaalden.

Met de wet in de hand werd nu toch een 'tempel' naar de smaak van De Kempenaer gebouwd. Op het fronton plaatste Romein het wapen van het centrale gezag: de provincie Friesland.

Het kwam na deze confrontatie natuurlijk niet meer goed tussen 'jonker Tjaard' en de kring van dorpsnotabelen rondom Wassenaar. Bij de wethouder, die vroeger zelf een actieve patriot was geweest, kon de adellijke grietman nu geen goed meer doen. Het debat over de grondwet in de landelijke politiek gaf hem een kans om zijn gram te halen. In 1848 dienden Wassenaar en de zijnen een petitie in bij de Tweede Kamer voor rechtstreekse verkiezingen, minder belasting op landbouwproducten en ... afschaffing van het grietmanschap. Deze van huis uit grotendeels patriotse ideeën werden naar de mode van de tijd nu als 'liberaal' betiteld. De grondwetwijziging van 1848 maakte een nieuwe gemeentewet nodig. Daarin werd het grietmansambt inderdaad afgeschaft. De Kempenaer bleef nog enkele jaren zitten als burgemeester, maar werd niet herbenoemd. Hij raakte bovendien zijn zetel in de Friese Staten kwijt. Uit de *mémoires* van zijn dochter Jeanne (1858-1926) blijkt dat hij de 'liberalen' van een en ander de schuld gaf.⁵

EEN TEMPEL VOOR DE VERLICHTING

Achteraf lijkt de ingreep van Romein (met op de achtergrond De Kempenaer) zeker geslaagd. De kunsthistoricus Boschma noemde de *Groate Kerk* in 1964 'een van de beste werken van Romein'.⁶ Hij harmonieert niet met de

traditionele huizen cromheen, maar des te beter met het rechtlijnige Bildtse landschap. Romein en zijn beschermheer hebben hierop voorgoed hun stempel gedrukt.

De Kempenaers landhuis is na zijn vertrek als burgemeester in 1866 afgebroken, maar de *Groate Kerk* staat nog overeind. In 1979 droeg de Nederlands Hervormde Gemeente hem over aan de Stichting *Alde Fryske Tsjerken*. De zeggenschap van dorpsnotabelen zoals G.W. Wassenaar is sindsdien verleden tijd. Toch hebben hij en zijn medestanders in 1846 nog voor een eigen gedenkteken gezorgd. In dat jaar werd het orgel vernieuwd – en over de inrichting van de kerk had het Rijk niets te zeggen. Zo kon het nieuwe orgelfront worden bekroond met drie moderne zinnebeelden: Waarheid (met spiegel), Verlichting (met toorts) en Vrede (met palmtak). Het was nog net niet de oude patriotse trits 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'. Het was wel een teken dat de liberale opvolgers van de patriotse beweging nu blaakten van zelfvertrouwen.

Twee jaar later richtten Wassenaar en de zijnen een liberale kiesvereniging op die na de invoering van de nieuwe gemeentewet in 1851 een raadsmeerderheid kreeg. Dit was niet in de laatste plaats te danken aan hun verzet tegen 'jonker Tjaard', vertegenwoordiger bij uitstek van de oude orde.

De *Groate Kerk* is nu het voornaamste monument van deze machts- en symbolenstrijd. Van buiten is het een zuiver voorbeeld van de 'nationale' bouwstijl van Romein en zijn beschermers. De façade lijkt wel een vingeroefening voor dat andere machtsymbool: het Paleis van Justitie. Van binnen is de kerk echter een even moderne als triomfale uiting van de liberale verlichting.

⁵ Tresoar, toc. 329-02, inv. nr. 650, aangehaald in Y.B. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993) 339.

⁶ C. Boschma, 'Thomas Romein, een classicistische bouwmeester in het Friesland van de negentiende eeuw', in: *Opus Museum* (Assen 1964) 450.

Dr. Kees Kuiken (www.prosopo.nl) is godsdiensthistoricus en sinoloog en werkt als zelfstandig onderzoeker en vertaler. Voor de Stichting *Alde Fryske Tsjerken* publiceerde hij o.a. over Dokkum in de elfde eeuw en over negentiende-eeuwse elitegrafcultuur.

CHRISTIAAN VELVIS

Gekleurde parel in de klei

De kleur van de Groate Kerk

Sinds mensenheugenis staat de *Groate kerk* van Sint Jacobiparochie bekend als de 'witte' kerk. Maar kort geleden is hier verandering in gekomen: de *Groate kerk* heeft kleur gekregen. Veel neoclassicistische gebouwen kennen we als statige, wit gestuukte gebouwen. Waarbij de witte kleur bijna een stijlkenmerk leek te zijn. Maar klopt dit wel met de oorspronkelijke bedoelingen van de ontwerpers? Bij de kerk van Sint Jacobiparochie bleek dat de oorspronkelijke opzet gekleurder is geweest.

ONDERZOEK

Bij de recente restauratie van de kerk (2011) is de kerk in zijn geheel opnieuw geschilderd. Om tot de juiste kleurstelling voor het schilderwerk aan de buitenzijde van de kerk te komen, is verkennend kleuronderzoek uitgevoerd door de firma Veldman&Veltman uit Oudemolen. Dit onderzoek hield in dat op verschillende plekken alle aanwezige verflagen tot op de oorspronkelijke laag werden blootgelegd. Hierdoor ontstond een staalkaart van verschillende lagen die er in verschillende periodes op de kerk hebben gezeten.

Het onderzoek is op diverse plekken herhaald om op deze manier tot een eenduidige en verantwoorde bepaling van de oorspronkelijke kleuren van de kerk te komen.

De resultaten van het onderzoek waren op diverse

punten verassend. Van tevoren was wel aangenomen dat er verschillende kleurafwerkingen op de kerk hebben gezeten, maar een dergelijk uitgebreid kleurenpalet was niet verwacht. Op de gootlijst en kroonlijst is een donkerbruine afwerking gevonden. Van de fries zijn de met open donkerbruin/oker geweest en de overige delen lichtbruin/oker. De basiskleur van het stucwerk was Bentheimer geel, de uitstekende muurvlakken aan de zijgevels hadden een donkerbruin/oker afwerking en de cordonlijst en booglijst rond de ramen een geel-bruine afwerking. Op de zuilen van de portiek aan de voorzijde is een geel/bruine afwerking gevonden en op de achterliggende pilasters een donkerbruin/oker afwerking. Met de gevonden kleuren is een reconstructietekening gemaakt van de oorspronkelijke kleuren.

INTERPRETATIE ONDERZOEK

Om tot een goede reconstructie van de oorspronkelijke kleuren te komen is het nodig om naast het uitgevoerde kleuronderzoek ook te kijken naar andere bronnen, vergelijkbare onderzoeken en naar de verhouding van de kleuren ten opzichte van het architectonische concept van het gebouw.

In het Fries Museum zijn nog de originele ontwerptekeningen van Thomas Romein aanwezig. Verder bevindt zich hier nog een ingekleurde tekening van J. Westra uit 1900. Op de oorspronkelijke tekeningen van Romein zijn geen kleurgegevens te vinden. In het bestek wordt gesproken over het bewerken van "de buitenmuren en kolommen met eene compositie, bij wijze van Bentheimer steen". Hieruit blijkt de bedoeling van Romein om de buitenzijde een natuursteen-uitendlijk te geven, wat in overeenstemming is met de gevonden kleur van Bentheimer geel voor het stucwerk. Deze gele afwerking is niet duidelijk op de tekeningen van Westra zichtbaar. Wel duidelijk op de tekening is dat de kroonlijst een bruinige kleur

Sint Jacobiparochie, gevel vóór de restauratie

Sint Jacobiparochie, gevel na de restauratie

Terband, gebouwd door Romein in 1843

had. De zuilen hebben op de tekening van Westra een duidelijk grijze kleur.

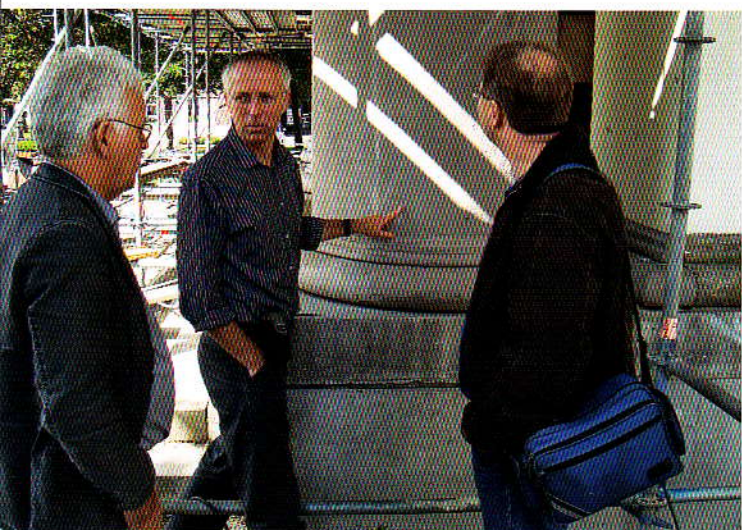
Ter vergelijking is ook gekeken naar het kleurgebruik op andere kerken van Romein. Zo heeft de Westerkerk te Leeuwarden dezelfde gele Bentheimer zandsteenkleur gekregen, waarvan bij de restauratie sporen werden gevonden. Van de kerk in Terband is meer bekend. Bij de restauratie in 1985 is onderzoek naar

de kleuren uitgevoerd, waarbij ongeveer een vergelijkbaar kleurenschema is gevonden als dat van de kerk in Sint Jacobiparochie: zandsteen-geel voor het stukwerk, standgroen voor de ramen en oxidebruin voor de kroonlijst.

De neoclassicistische architectuur wordt gekenmerkt door blokvormige bouwvolumes, strenge symmetrie, het toepassen van zuilenportieken, kroonlijsten, frontons, e.d. gebaseerd op het model van een klassieke tempel. De ontwerpen vormen vaak een evenwichtige balans tussen verticale lijnen, zoals in de zuilen, en horizontale lijnen, zoals in de cordonlijsten en de kroonlijsten. Bij de kerk van Sint Jacobiparochie worden deze horizontale lijnen door het toepassen van de donkere kleuren van de cordonlijsten en de kroonlijsten versterkt. De verticale belijning wordt versterkt door de afwijkende kleur van de zuilen en de pilasters. Over de gevonden geel-bruine kleur op de zuilen en de bruin-okeren pilasters bestaat nog discussie. Binnen het architectonische concept zou het logischer zijn dat de zuilen en achterliggende pilasters dezelfde kleur hebben gehad. Hierdoor ontstaat een soort zuilengang die de gehele voorbouw beslaat. Een bruinige kleurafwerking op de zuilen en pilasters past bovendien niet bij de bedoeling van Romein om in de afwerking van het stukwerk natuursteen na te bootsen. Vergelijk hiermee de zuilen en pilasters van het gerechtsgebouw in Leeuwarden, dat ook van de hand van Romein is. Hier zijn de zuilen uitgevoerd in natuursteen-grijs. Een tweede reden waarom een grijze (natuursteen-imitatie) afwerking op de zuilen meer voor de hand ligt, is een citaat van rijksarchitect Adolph Mulder die in 1883 langs Sint Jacobiparochie reisde en een vluchtig schetsje van het gevelfront maakte waarbij hij schreef: 'Kerk geheel nieuw, kolommen gecement'. Het woordje 'gecement' duidt op een grijze afwerking op de zuilen.

CONCLUSIE

Thomas Romein heeft in zijn ontwerp kleuren gebruikt die de klassieke vormtaal en materiaalgebruik versterkten. Toch blijven de in het onderzoek gevonden en nu toegepaste kleuren een interpretatie van de oorspronkelijke kleuren. Nader onderzoek naar de verfeigenschappen en naar meer vergelijkbare projecten zijn nodig om meer zekerheid te geven over het oorspronkelijke kleurgebruik. Toch kan gesteld worden dat de neoclassicistische kerk van Sint Jacobiparochie nu te veel kleur in zich draagt om nog als 'witte' parel door het leven te gaan. De kerk is weer de 'gekleurde' parel zoals Romein het in zijn ontwerp bedoeld heeft.

Sint Jacobiparochie, discussie over de kleuren. V.l.n.r.; Gerben Brouwer, architect, Dolf van Weezel Errens, Provincie Fryslân en Albert Reinstra, Rijksdienst Cultureel Erfgoed. Foto Gerhard Bakker

Christiaan Velvis (christiaanvelvis@gmail.com) heeft bouwkunde aan de Hanzehogeschool gestudeerd, heeft daarnaast de post-hbo opleiding Bouwhistorisch onderzoek, Restauratie en Monumentenzorg afgerond aan de Hogeschool Utrecht en werkte tot 1 april bij architectenbureau Kijlstra-Brouwer te Beetsterzwaag.

Stichtingnieuws

Verkleed als pelgrims wonen de kinderen van de beide basisscholen de opening bij van de Groate Kerk te Sint Jacobiparochie.

Foto: Henk Brinkman/Press4all

Van het bestuur

TERUGBLIK OP HET JUBILEUMJAAR

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft de viering van het veertigjarige jubileum op zondag 6 februari 2011 feestelijk afgesloten met een concert van Nynke Laverman in de gerestaureerde Groate Kerk te Sint Jacobiparochie. Tijdens die bijeenkomst werd ook bekend gemaakt dat sinds de start van de campagne 'Vitamine K+ Houd uw dorp en kerk gezond' in oktober 2009, zich bijna zevenhonderd nieuwe donateurs hebben aangemeld.

Ter opluistering van het jubileum kon in april van dit jaar een extra nummer van dit blad worden uitgegeven in een oplage van 10.000 exemplaren. De uitgave van dit extra nummer is mogelijk gemaakt door cultuurfondsen en overheden. De donateurs ontvangen dit jaar dus drie nummers, in plaats van de gebruikelijke twee.

De vierdelige televisieserie 'Alde Fryske Tsjerken', die de Stichting ter gelegenheid van het jubileum heeft laten maken en die in de herfst van 2010 werd uitgezonden door Omrop Fryslân, werd vanaf mei van dit jaar herhaald. De DVD met daarop de vierdelige televisieserie ligt als welkomstgeschenk klaar voor nieuwe donateurs.

Het bestuur kijkt met grote tevredenheid en dankbaarheid terug op het jubileumjaar, dat de Stichting veel goeds heeft gebracht.

PERSONELE AANGELEGENHEDEN

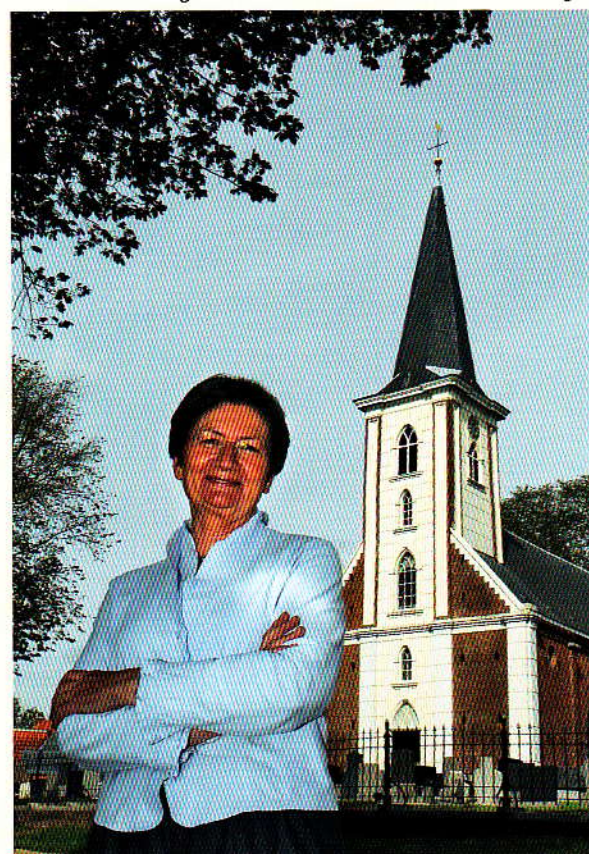
Het bestuur heeft in de vergadering van april afscheid genomen van penningmeester Minze Osinga. Hier is op zijn verzoek alleen in kleine kring bij stilgestaan. De stichting zoekt nog naar een opvolger.

Eind juni heeft de Stichting wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd afscheid genomen van

de bouwkundige, de heer Klaes Sytsma en de secretaresse mevrouw Rikst de Boer-Huizinga. De Stichting is hen bijzonder veel dank verschuldigd voor alles wat ze in de vele jaren dat ze aan de Stichting verbonden waren hebben gedaan.

Klaes Sytsma was 29 jaar als bouwkundige actief voor de Stichting. Hij droeg de zorg voor het onderhoud van de kerkgebouwen van de Stichting. Toen hij begon waren dat er 25, bij zijn vertrek was dat aantal gegroeid tot 39. Sytsma wist altijd veel voor elkaar te krijgen met de vaak beperkte budgetten die hem beschikbaar stonden. Naast

Rikst de Boer-Huizinga voor de kerk van Britsum. Foto: Frans Andringa

Klaes Sytsma voor de kerk van Ter Idzard, tijdens de restauratie in 2009. Foto: Gerhard Bakker

het onderhoudswerk begeleidde hij ook nog vele restauraties, de laatste jaren in Boer, Ter Idzard en Kortezwaag.

Rikst de Boer-Huizinga was 22 jaar als secretaresse het gezicht van de Stichting naar buiten toe. Ze was een ware ambassadeur, kende vele mensen en de mensen kenden en waardeerden haar. Daardoor heeft ze een belangrijke bijdrage geleverd aan de goede reputatie van de Stichting. Dat kan niet genoeg gewaardeerd worden door een organisatie die is aangewezen op subsidies, erfstellingen, giften en die daarnaast is aangewezen op de belangeloze inzet van tal van vrijwilligers.

In de vacature bouwkundige is per 1 juli 2011 voorzien door de benoeming van Willem de Graaf uit Engwierum. Als secretaresse is benoemd: Elisabeth Lautenbach.

GIFTEN, SCHENKINGEN EN LEGATEN 2010

De Stichting ontvangt regelmatig schenkingen en legaten van donateurs en anderen die de oude Friese kerken een warm hart toedragen. In bijgaande tabel treft u een opsomming aan van alle giften van € 500 of meer.

Een bijzondere actie ten gunste van de Stichting werd in het najaar van 2010 gevoerd door fotograaf Gert Gort uit Harlingen en tekstschrijfster Wia van Gelderen uit Leeuwarden. Zij brachten in eigen beheer een "Friese kerken scheurkalender" uit, waarbij van elk verkocht exemplaar € 2 zou worden afgedragen voor het restauratiefonds van de Stichting. Op maandag 31 januari 2011 bereikte ons het droevige bericht dat Gert Gort op vrijdag 28 januari 2011 is overleden. Hij is net geen

Donaties

N.N.	€ 500
Schildersbedrijf Stavorinus, Veenwouden	€ 500
Bouw- en Restauratiebedrijf De Jong B.V., Workum	€ 500
D.Th. Bergstra, Valbonne Frankrijk	€ 500
J. Olsman-Nijenhuis Ockhuijssen, Terborg	€ 500
Stichting Wiersma-Reitsma	€ 500

Legaten

Mw. J. Bokma	€ 2.500
Mw. W. Wildemans-Horsman	€ 9.102
Mw. J. Compagne-Boermans	€ 1.500
Mw. H. Baarsma	€ 50.000
Mw. D. Steenbeek	€ 1.695

Giften

L.B. Hoekstra, Maassluis	€ 500
Stichting Haubois Bootsma	€ 500
Y. Blijstra, Sneek	€ 1.000
M. Veninga, Leeuwarden	€ 500
O. Spa, Arnhem	€ 500
Zeen bv Het Fryske Shirt	€ 1.000
Ds. M.J. Pool, Harlingen	€ 10.000
N.N.	€ 5.000
Mw. T. Blok-Hoekstra, Voorschoten	€ 2.000
S.C. Wassenaar-Farr, Groningen	€ 500
A.J. IJzerman, Oldeboarn	€ 1.300
H. ten Hoeve, Stiens	€ 500
H.T.M. Lambooi, Schagen	€ 750
A. Oostra, Den Haag	€ 1.000
Mw. T. van Herwaarden-Boersma, Noordwijk	€ 2.600
Hijenga Fonds	€ 2.700

vijftig jaar geworden. De familie van Gert Gort heeft laten weten dat er ruim 1200 kalenders zijn verkocht. Er is een bedrag van € 2500 overgemaakt.

Een andere actie die aandacht verdient, is gevoerd door een mevrouw 'Teatske', die rond haar tachtigste verjaardag geld inzamelde voor de Stichting. Zij verdubbelde de bijdragen van familie en vrienden. Alle gevers hartelijk dank!

De Stichting Alde Fryske Tsjerken is door de fiscus aangewezen als een Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI). De status heeft als voordeel dat schenkingen aan de Stichting zijn vrijgesteld van belastingen. Voor een nalatenschap is de Stichting ook geen successierechten verschuldigd. Meer informatie over schenkingen en legaten is te vinden in de nieuwe folder, die de Stichting heeft laten maken. U kunt een exemplaar aanvragen door contact op te nemen met het secretariaat (058-2139666 van maandag tot en met donderdag tussen 09.00 en 13.30 uur).

Van de Emmakade

STAATSSECRETARIS ZIJLSTRA

Uit handen van staatssecretaris Zijlstra van Cultuur mochten voorzitter Jan Kersbergen en directeur Gerhard Bakker op donderdag 13 januari 2011 een beschikking ter waarde van € 175.000 in ontvangst nemen voor de restauratie van de dakruiter op de kerk van Kortezwaag en het orgel van Boksum. De middelen zijn afkomstig uit een speciale regeling voor de herbestemming van monumenten en diverse plannen van de aangewezen organisaties voor monumentenbehoud, waarvan de Stichting er een is.

Voorzitter Kersbergen toonde zich na afloop tevreden. "Dit is een mooi moment voor de Stichting, want dit zijn allemaal extra middelen, buiten de reguliere restauratie- en onderhoudsregelingen om."

START RESTAURATIE WIER

Op de eerste dag van de lente, 21 maart 2011, kon in Wier het startsein gegeven worden van de restauratie van de kerk. Gedeputeerde Jannewietske de Vries

Wier, zuid- en oostzijde vóór de restauratie

en wethouder Martin van Asperen van de gemeente Menameradiel onthulden samen het bord met de namen van de subsidiegevers en de betrokken bouwbedrijven.

De cultuurgedeputeerde complimenteerde in haar toespraak de vrijwilligers van de Plaatselijke Commissie van Wier, die zich al jaren inzetten voor de restauratie. "Het is aan hun niet-aflatende enthousiasme te danken dat het er nu eindelijk van komt. En aan het feit dat zich nu de mogelijkheid voordoet van een restauratieregeling die er eerder nog niet was."

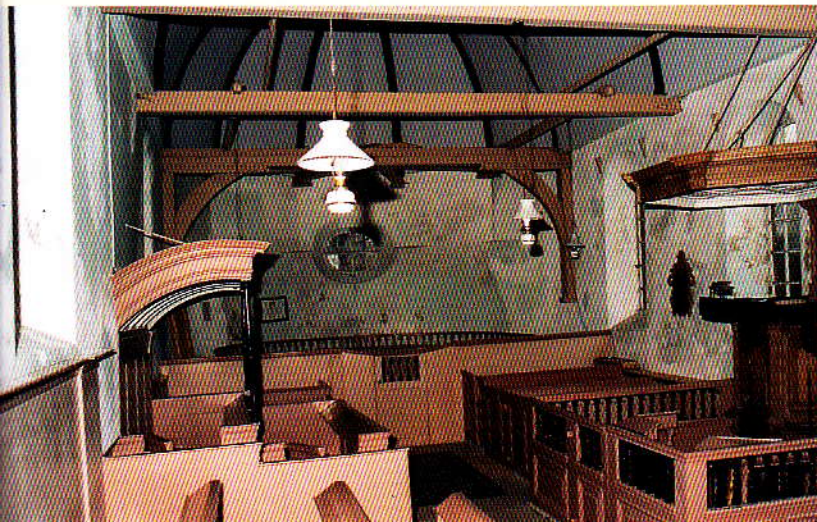
Voorzitter Jan Kersbergen van de Stichting vertelde dat het restauratieplan al tientallen jaren oud is. Steeds ontbrak het de stichting aan middelen om met de werkzaamheden te kunnen beginnen. Dat het er nu toch van is gekomen, is te danken aan de crisisbestrijdingsmaatregelen van het Kabinet Balkenende IV. In het kader van de crisisbestrijding maakte toenmalig minister Plasterk – in nauwe samenwerking met de provincies – middelen vrij om een aantal restauraties mogelijk te maken, die al jaren tussen wal en schip waren gevallen van de bestaande regelingen.

De voorzitter bedankt ook wethouder Van Asperen van de gemeente Menameradiel. De gemeente heeft besloten om 10% beschikbaar te stellen, bovenop de 75% subsidie van Rijk en Provincie samen.

Verwacht wordt dat de restauratie rond de Kerst afgerond kan worden.

Het interieur van de kerk van Wier, na het verwijderen van al het meubilair.
Foto: Gerhard Bakker

Wier, interieur vóór de restauratie

Steven Hogendorp brengt met gele verf een kunstwerk aan in de vorm van een schelp op het plein voor de Groate Kerk. Foto: Henk Brinkman/Press4all

HEROPENING GROATE KERK

Een hoogtepunt van dit jaar vormde de heropening van de gerestaureerde Groate Kerk te Sint Jacobiparochie in het weekeinde van 8, 9 en 10 april. De officiële opening werd op vrijdag 8 april verricht door directeur Cees van 't Veen van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, in samenwerking met wethouder Boukje Tol van de gemeente het Bildt. Onder toezicht van de kinderen van de beide basisscholen uit het dorp hesen zij een banier met het opschrift 'Welkom in Santiago aan het Wad'.

Ter gelegenheid van de restauratie heeft het interieur een grondige opknappbeurt gekregen, op verzoek van Kultureel Sintrum De Groate Kerk. In het voorportaal

is een pelgrimsinformatiecentrum geopend, dat gerund wordt door het Nederlandse Genootschap van Sint Jacob in samenwerking met de Stichting Jabikspaad Fryslân.

De Noordelijke Jacobsdagen die rond de opening werden georganiseerd, trokken vele honderden mensen. Heel bijzonder was dat tijdens het open huis op zaterdag 9 april ook de eerste pelgrims zich al meldden in het informatiecentrum, om een pelgrimspas te halen voor hun tocht naar Santiago de Compostella.

Gedeputeerde Jannewietske de Vries gaf diezelfde middag in De Groate Kerk het officiële startsein van 'De Reis', het rondtrekkende evenement waarmee de provincie de Friezen warm wil maken voor Fryslân als culturele hoofdstad van Europa in 2018. De organisatie van 'Fryslân 2018' had Sint Jacobiparochie uitgekozen vanwege het grote aantal activiteiten dat plaatsvond in het kader van de Noordelijke Jacobsdagen.

Zondag 10 april zat de Groate Kerk opnieuw vol voor een oecumenische viering in samenwerking met de plaatselijke Protestantse Gemeente. Eregasten waren de Ridders van de Orde van Sint Jacob.

's Middags vond er een reünie plaats van het Nederlandse Genootschap Sint Jacob en de Stichting Jabikspaad Fryslân.

De fietsers uit Hoogeveen zijn 125 km komen fietsen om in het noordelijk steunpunt van het Nederlands Genootschap van Sint Jacob hun pelgrimspas op te halen voor de tocht naar Santiago de Compostella. Foto: Gerhard Bakker

Onder toezien oog van de vele toeschouwers worden honderden ballonnen opgelaten. Foto: Henk Brinkman/Press4all

De eerste bezoekers nemen een kijkje in het nieuwe Pelgrimsinformatiecentrum. Foto: Henk Brinkman/Press4all

Muziekgezelschap 'Wronghel en Wei' zorgt tijdens de reünie voor een muzikaal intermezzo. Foto: Henk Brinkman/Press4all

Eregasten van de Noordelijke Jacobsdagen zijn de leden van de Orde van Sint Jacob. Foto: Gerhard Bakker

OVERNAME KERK ROTTEVALLE

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft op donderdag 26 mei 2011 tijdens een feestelijke bijeenkomst de monumentale Hervormde kerk van Rottevalle overgenomen. De akte waarin de overdracht is vastgelegd, werd gepasseerd door notaris mr. Margreet Mook uit Surhuisterveen. Aan de bijeenkomst werd muzikale medewerking verleend door organist Michiel Weening. Voorzitter Jan Kersbergen van de Stichting installeerde de leden van de Plaatselijke Commissie, die als vrijwilligers het kerkje op lokaal niveau gaan beheren voor de Stichting.

TWEE KERKEN VERHUURD

De Stichting heeft per 1 april 2011 de kerk van Schalsum verhuurd aan schilder Harry Wever uit Franeker. Samen met Dietie Popken wil hij exposities organiseren van eigen werk en van derden, evenals concerten en andere bijeenkomsten. De kerk blijft overigens beschikbaar voor trouwerijen en begrafenissen.

Per 1 juni 2011 is de kerk van Peins verhuurd aan kunstenares Claudy Jongstra uit Spannum. Zij wil het kerkje gebruiken om haar wandtapijten te tonen aan kunstverzamelaars, museumcuratoren, opdrachtgevers en architecten. Aan het interieur hoeft niets veranderd te worden. De grote ramen en de sfeer zijn precies goed.

Studio Claudy Jongstra houdt zich sinds zo'n vijftien jaar bezig met het ontwerpen en vervaardigen van textiele werken. Zij richt zich daarbij vooral op openbare gebouwen in de zorg, universiteiten, bibliotheken en musea. Naast het vervaardigen van de kunstwerken legt Studio Claudy Jongstra zich ook steeds meer toe op de hele keten van productie. Zo worden haar wandtapijten gemaakt met wol van haar eigen kudde Drentse heideschape die in Nederlandse natuurgebieden grazen. De wol wordt gekleurd met verfstoffen uit gewassen die op de akkers van het Bildt geteeld worden.

Het bewaken en doorgeven van natuurlijk erfgoed naast het innovatief omgaan met traditionele ambachten als o.a. spinnen en kaarden zijn belangrijke 'waarden' voor Jongstra. "Zo kunnen we zelf de kwaliteit bewaken van onze grondstoffen en tevens hopen wij op die manier de bio-diversiteit in het Friese landschap te stimuleren. Respect voor oude kerken is dan ook vanzelfsprekend voor ons. Het is prachtig dat we op deze manier een nieuwe functie aan het kerkje van Peins kunnen geven."

Werken van Claudy Jongstra zijn te zien over de hele wereld, onder meer in Den Haag (Catshuis), New York (Lincoln Center for Performing Arts) en Berlijn (Nederlandse ambassade). In het in 2012 te openen Nieuw Fries Museum op het Zailand in Leeuwarden wordt een hele wand gevuld met een kunstwerk van Jongstra.

DICHTBUNDEL 'BEDEVAART'

De middeleeuwse kerken van Friesland en Groningen vormden de afgelopen jaren een grote bron van inspiratie voor dichter Atze van Wieren uit Buitenpost. Zaterdag 26 februari 2011 presenteerde hij in de Hervormde kerk

in zijn woonplaats zijn nieuwe dichtbundel "Bedevaart". Het eerste exemplaar werd aangeboden aan de voorzitters Jan Kersbergen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en Gert van den Bremen van de Stichting Oude Groninger Kerken.

De dichtbundel opent met veertien gedichten over Friese kerken onder de titel "Pelgrimage Friesland" en sluit met veertien gedichten onder de titel "Pelgrimage Groningen". In het hart van de bundel staan 32 gedichten onder de titel "Bedevaart".

Tijdens de presentatie prees Atze van Wieren het werk van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en de Groninger zusterstichting. Zonder deze stichtingen die zich ontfemen over oude kerkjes die niet meer gebruikt worden voor de erediensten, zou een waardevol stuk religieus erfgoed verloren gaan. Hij riep de aanwezigen dan ook op om de beide stichtingen van harte te steunen. De dichtbundel is onder meer te koop via de webwinkel van de Stichting.

DONATEURSBIJEENKOMST

De jaarlijkse bijeenkomst met donateurs vindt dit keer plaats op zaterdag 15 oktober, van 14.00 tot 16.00 uur in de kerk van Boksum. U kunt kennismaken met de nieuwe bouwkundige van de Stichting, Willem de Graaf, die een lezing zal houden over de ontwikkeling van de restauratieopvattingen door de tijden heen. Met behulp van foto's zal hij laten zien hoe tot in de Tweede Wereldoorlog de kerken op een 'harde' manier terug gerestaureerd werden naar hun oorspronkelijke vorm. Nadien is er veel meer aandacht gekomen voor de bouw-historische aspecten, en worden kerken veel voorzichtiger gerestaureerd, met respect voor alle veranderingen die door de tijden heen zijn aangebracht.

SAMENWERKING ORGANUM FRISICUM

De Stichting Alde Fryske Tsjerken en de Stichting Organum Frisicum hebben besloten te gaan samenwerken, met name op het gebied van publiciteit en het bekendmaken van elkaars activiteiten. Deze samenwerking ligt voor de hand: staan niet vrijwel alle orgels in kerken en staan niet in vele kerken die in het bezit zijn van de Alde Fryske Tsjerken orgels?

Vanwege deze samenwerking willen we ons graag aan u voorstellen. Dat Fryslân de grootste dichtheid aan monumentale kerkorgels ter wereld bezit, is lang niet algemeen bekend. In de meeste oude Friese kerken staat er één: een orgel gebouwd door een Friese orgelbouwer (Van Dam, Hardorff, Van Gruisen of Bakker & Timmenga) of een bekende orgelbouwer van buiten onze provincie (bv Hinsz of Van Oeckelen). De Stichting Organum Frisicum probeert de orgels meer bekendheid te geven, zodat er meer waardering voor komt. Om dit doel te bereiken organiseert zij diverse activiteiten, zoals het uitbrengen van de 'Friese Orgelkrant' elk voorjaar. De oplage (12.500 exemplaren) wordt over de gehele provincie en ver daarbuiten verspreid.

Daarnaast zijn er twee orgelexcursies per jaar. Op de 'Open orgeldag', samenvallend met de 'Open monu-

mentendag', worden vele van de Friese orgels tot klin-
ken gebracht door (amateur)organisten uit het gehele
land. Data voor dit jaar: 10 september: Open Monu-
mentendag en 24 september Najaarsexcursie.

Een andere activiteit van de Stichting is het dona-
teursconcert in juni. Meestal wordt tijdens dit concert
een niet zo bekend orgel bespeeld, dat toch zeer de
moeite waard is.

Een grote schat aan informatie is te vinden op onze
website (organumfriscum.nl), waarop vele orgels wor-
den afgebeeld en beschreven en te beluisteren zijn.
De website werd al meer dan 110.000 keer bezocht.
Gehoopt wordt dat door al deze activiteiten het Friese
kerkorgel de waardering ontvangt die het verdient.

*Otto Roelofsen,
voorzitter Stichting Organum Friscum*

Van de excursiecommissie

NAJAARSEXCURSIE, 1 OKTOBER 2011

De najaarsexcursie gaat op zaterdag 1 oktober 2011
langs de kerken van Jistrum, Ureterp en Wijnjewoude
(Duurswoude).

DE ST. PETRUSKERK TE JISTRUM

De *Petruskerk te Jistrum* (13^e eeuw) is een romano-gotisch
gebouw. In de noord- en zuidgevel bevinden zich twee
hagioscopen. Het schip is gedekt door romano-gotische
koepelgewelven. De preekstoel dateert uit de 17^e eeuw.
Op de orgelgalerij bevindt zich een historisch orgel uit
het begin van de 18^e eeuw.

DE ST. PETRUSKERK VAN URETERP

De kerk dateert uit ca. 1270. In 1572 werd het gebouw
grotendeels verwoest door plunderende soldaten. In
1766 is de klokkenstoel naast de kerk geplaatst. De ei-
kenhouten preekstoel is voorzien van fraai houtsnijwerk
en stamt uit de 17^e eeuw.

DE KERK TE WIJNJEWOUE (DUURSWOUE)

De aan Sint Johannes de Evangelist gewijde kerk dateert
uit het midden van de 13de eeuw. In de 15de eeuw werd de
kerk herbouwd. Het is een laatgotisch gebouw met steun-
beren, een driezijdig gesloten koor en een houten gevel-
toren. Eind 18de eeuw werd de houten klokkentoren op
de westgevel aangebracht. De preekstoel dateert uit eind
van 18de eeuw. Het Schnitger-orgel werd omstreeks 1723
gebouwd voor de evangelisch-lutherse kerk te Zwolle,
maar verhuisde in 1917 naar de kerk van Duurswoude.

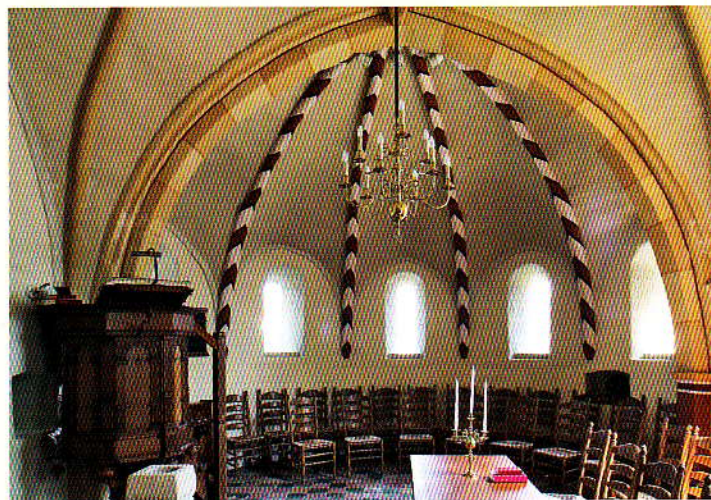
DE ORGANISATIE

De bussen vertrekken om 12.00 uur van het treinstation
Heerenveen en komen daar rond 17.00 uur terug. De
kosten bedragen € 15,00 per persoon.

Inschrijving bij ontvangst van genoemd bedrag op
postrekening 3690669 t.n.v. Excursiecommissie Alde

Fryske Tsjerken te Lccuwarden onder vermelding van **najaarsexcu-
sie**. Graag het aantal personen vermelden.

U ontvangt geen bevestigingsbericht; uw betaling is uw bewijs van
inschrijving. Inschrijven kan tot 15 september; daarna loopt u het ri-
sico dat u niet meer met de bus mee kunt. Dat geldt ook voor diegenen
die zich zonder reserveren bij de bussen melden. U kunt de betref-
fende kerkbeschrijvingen toegestuurd krijgen door overmaking van €
3,75. Bezoekers met eigen vervoer kunnen ter plaatse het boekje met
de drie kerkbeschrijvingen kopen voor € 3,00.

Jistrum, interieur van het koor

Ureterp, de oostmuur van de toren met zicht in de binnenruimte

Duurswoude, preekstoel binnen doophek

Melis en Pietsje van der Werf voor het kerkje van Schurega. Foto: Frans Andringa

Vast vrijwilligerswerk én veel sporten

Echtpaar Van der Werf een hecht team in Jubbega-Schurega

JAAP VAN DER BOON

Dat structureel vrijwilligerswerk en veel sporten ook op oudere leeftijd goed kan samengaan, bewijst het echtpaar Melis en Pietsje van der Werf. 's Zomers zeilen zij op zee, 's winters staan ze regelmatig op het ijs of op de sneeuwpluiste. En reeds vanaf 1981 zijn ze betrokken bij de activiteiten van de kerk van Jubbega-Schurega.

De beide 67-jarigen vormen een hecht team, ook als het gaat om de kerk van Jubbega-Schurega. Bij begravenissen luidt hij de klok en zij begeleidt de mensen. Met anderen organiseert hij de activiteiten binnen de plaatselijke commissie van de Alde Fryske Tsjerken, terwijl zij het uitvoerende werk doet. "Wy binne hielendal ien", glimlacht hij.

Vanaf september tot begin juni zijn er concerten, lezingen, enkele Friestalige of Taizé-kerkdiensten, een tentoonstelling en een boekenmarkt. In 2009 was er zelfs een symposium van de Provincie Fryslân over het houden van schapen in een natuurgebied. Bovendien is er jaarlijks een aantal huwelijksvoltrekkingen (en/of -inzegeningen) en rouwdiensten in de in 1715 gebouwde kerk. Het Jubbegaaster echtpaar is in principe wel bij elke activiteit present. "Wy wine ús der net foar wei."

De 67-jarige vrijwilligers luisteren graag naar de wensen van bruidsparen en de familie van een overledene. Diverse soorten opstellingen van stoelen en dergelijke zijn mogelijk en de trouwlustigen mogen kiezen uit een

Nederlandse dan wel Friese vlag. Van der Werf: "It is krekt hoe't de minsken it ha wolle."

Hij maakte eens een begrafenis mee, waarbij de kist op een tractor met wagen werd vervoerd. Het gezelschap draaide een cd met het nummer 'Lekker op de trekker'.

Van der Werf herinnert zich ook een bruidspaar, dat vroeg of twee honden mee de kerk in mochten. Dat was geen probleem. Het bleek dat beide huisdieren de ringen moesten aanreiken tijdens de huwelijksvoltrekking. En ze deden dat perfect.

Melis van der Werf geniet van alle culturele activiteiten in de kerk: het programma is heel gevarieerd en er is altijd een gemêleerd gezelschap. De Jubbegaaster is blij als het hele bedehuis gevuld is, zoals in het vorige seizoen met een concert van Wiltse van Paesens en veel eerder een tentoonstelling over het 'belslydzjen', het arresleeën. "It is geweldig, as der sa'n belangstelling is."

Waarom al zo lang actief voor het kerkje van Jubbega-Schurega? Van der Werf, die samen met zijn vrouw sinds 1976 in Jubbega woont: "Wy binne warbere minsken en wy ha ús altiten belutsen field by de streek."

Jaap van der Boon is journalist

Boer, zuidzijde met poortje

SYTSE TEN HOEVE

Het kerkpoortje van Boer

Het kerkgebouw van Boer heeft een opvallend, rijk beeldhouwd zuidpoortje. Werd het oorspronkelijk voor het kerkgebouw vervaardigd of kwam het van elders? Die vraag kwam op toen het kerkgebouw, dat sinds 1975 eigendom is van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, na jaren van voortschrijdend verval in 2008 een totale restauratie onderging.

HET POORTJE

De zandstenen omlijsting van de toegangspoort bestaat uit verschillende onderdelen die zijn ontleend aan de klassieke bouwkunst van de Grieken en Romeinen, maar die door de beeldhouwer op zijn eigen wijze zijn geïnterpreteerd. Aan weerszijden van de deur zien we pilasters, ofwel halve pilaren. Hierop is beeldhouwwerk aangebracht in de vorm van aan strikken opgehangen bundels van bloemen en vruchten. Boven de pilasters zijn bebladerde, door voluten (krullen) geflankeerde consoles (draggers) geplaatst. Ze lijken samen met een kleine console midden boven de doorgang een dekplaat te dragen. In de driehoekige hoekstukken tussen de consoles zien we bladornamenten in de vorm van takken. Boven de lijst bevindt zich een driehoekig fronton, als op klassieke tempels. In het vlak van het fronton zijn twee wapenschilden beeldhouwd tussen kraakbeenachtige versieringen, zogenaamde kwabornamenten. De wapenschilden zijn 'blank'. Ze zullen in de jaren 1795-1797 in het kader van de "Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap" zijn afgehakt. Onder de wapens zijn de initialen I.V.K. te lezen. Het fronton wordt bekroond door een beeldhouwde pijnappel en geflankeerd door schilddragende leeuwen. Die leeuwen rusten op blokken met de datering ANNO 1664. Op de afgehakte wapenschilden zijn nog wel de initialen C.I. en H.N.P. te lezen.

Architect Adolph Mulder, de bouwkundig medewerker van de grote negentiende-eeuwse monumentenzorger

Victor de Stuers, documenteerde de kerk van Boer vóór de ingrijpende wijzigingen die het kerkgebouw in 1889 onderging en hij maakte van het poortje een foto¹. Daaruit blijkt dat de leeuwen bij de toenmalige restauratie van plaats zijn verwisseld. De rechter pilaster werd vervangen, dan wel ingrijpend gerestaureerd.

Het kerkpoortje van Boer zal oorspronkelijk beschilderd zijn geweest. Op de foto van voor of in 1889 is weinig kleur te ontdekken. Het poortje, waarin toen een nieuwe deur werd geplaatst, kreeg tegelijkertijd een nieuwe beschildering, hoofdzakelijk in bruinrood en met accenten in zilver (grijs) en groen. In 2003 is in opdracht van de Stichting Alde Fryske Tsjerken de huidige, kleurrijke beschildering aangebracht door Hanna Visser. Die beschildering is bij de complete, in 2008 afgeronde restauratie, gehandhaafd.

Het beeldhouwwerk aan het kerkpoortje is toe te schrijven aan Philippus Nicasius. Deze steenhouwer kwam omstreeks 1651 naar Franeker uit de Vlaamse bedevaartsplaats Scherpenheuvel. Hij liet tal van sporen van zijn werk na aan gebouwen in Franeker en in dorpen rond de stad, zoals Dronrijp, ook in kerkgebouwen. Grafstenen en epitafen in kerken als die in Franeker en Zweins getuigen van Vlaamse invloed in Friesland. In de toekomst zal hieraan in dit tijdschrift nog nader aandacht worden gegeven.

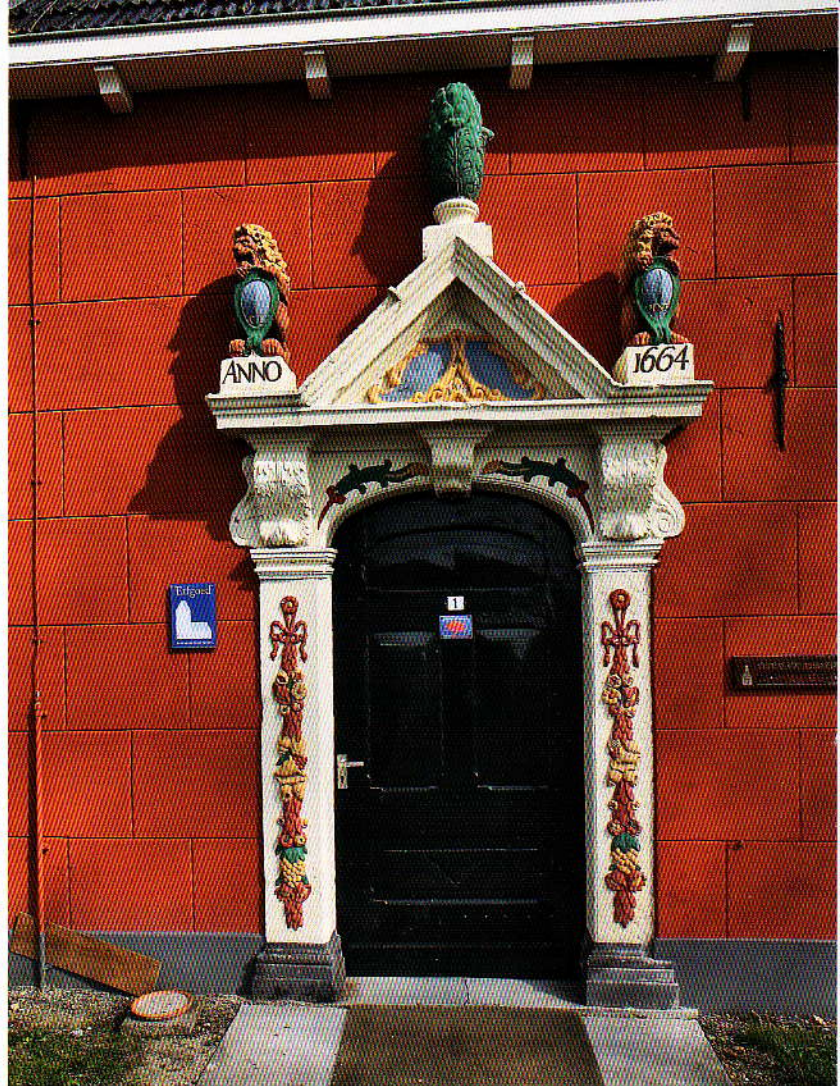
ELGERSMASTATE

Zonder bronvermelding wordt in diverse beschrijvingen van het kerkgebouw aangegeven dat het beeldhouwde poortje afkomstig is van de afgebroken Elgersmastate in Boer.

¹ Foto-archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort (Met dank aan drs. Albert Reinstra)

Boer, poortje, gefotografeerd door Adolph Mulder in 1889. Foto Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed

Boer, poortje in 2011

Er zijn echter voldoende bewijzen om vast te kunnen stellen dat het poortje van Boer in 1664 voor de kerk zelf is gemaakt. Het kwam in Friesland zeker wel voor dat fragmenten van een afgebroken gebouw om hun historische waarde in een kerkgebouw werden gemetseld. Zo pronkt de kerk van Rinsumageest met een natuurstenen poort van Tjaardastate. De kerk van Idaerd werd versierd met bouwfragmenten van Friesmastate, eerst buiten en thans in de toren. De toegang van de kerk van Bornwerd is versierd met de natuurstenen bekroning met wapens en opschriften van een 'Vlaamse gevel' van de pastorie van Hiaure.

Toch zijn er in Friesland ook tal van voorbeelden van monumentale poortjes die voor de kerk zelf werden gemaakt. Fraaie exemplaren treffen we bijvoorbeeld aan in Beetgum, Berlikum, Hindeloopen, St Annaparochie en Warns, waar ze dateren uit de tijd van de kerkbouw. In de zeventiende en de achttiende eeuw werden ook

wel poortjes geplaatst in oudere kerkgebouwen, zoals die van Boazum, Dronrijp, Nijland en Reduzum.

De eigendoms- en bewoningsgeschiedenis van Elgersmastate geven geen concrete aanwijzingen voor de herkomst van het poortje uit de state.

PRECKSTOEL 1664

In het derde kwart van de zeventiende eeuw werd de kerk van Boer ingrijpend gewijzigd. De ornamentiek van de ribben van het tongewelf met hun zware eierlijsten wijst daarop. Enig kerkmeubilair dateert ook uit deze periode, en zeker ook de preekstoel.

Bij de grote vernieuwing van het kerkgebouw in de jaren 1887-1889 is de preekstoel van de zuidzijde van de kerk naar de oostzijde verplaatst en voorzien van de huidige beschildering in zwart met bruingele en groene accenten.² De oude getordeerde (kurkentrekkervormige) kolommen op de hoeken van de kuip, zoals bijvoorbeeld in de kerk van het buurdorp Ried, werden toen vervangen door dunnere exemplaren met een sterkere, typisch negentiende-eeuwse tordering. Toch behield de preekstoel zijn zeventiende-eeuwse karakter.

² Cahier met aantekeningen over de kosten van de verbouwing van de kerk in Boer in 1889, met andere kerkelijke archivalia van de Hervormde streekgemeente Ried c.a. in 2008 na globale ordening door Sytse ten Hoeve door de kerkrentmeesters van de PKN-gemeente Ried c.a. overgedragen aan Tresoar te Leeuwarden

Boer, festoen naast poortje

De zeshoekige preekstoelkuip heeft panelen, waarop snijwerk is aangebracht. Op vier panelen bestaat dat uit zware, wat taai gesneden acanthusbladeren, laurierslingers en druiventrossen in een weinig logische compositie. Het voorpaneel vertoont aan de bovenzijde 'gchangen doekjes' en daaronder binnen acanthusbladeren een wapenschild dat in de jaren 1795-1797 zal zijn afgesneden onder het hiervoor reeds gememoreerde motto "Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap". Toen werden, zoals hiervoor bleek, ook de wapens boven het kerkpoortje afgehakt. Op de cartouche onder het wapenschild op de preekstoel staat: I. V. KINGMA. Onder de panelen zijn kleine festoenen van bloemen en vruchten aangebracht.

Het klankbord is van meer snijwerk voorzien dan gebruikelijk is bij andere preekstoelen. Tegen de onderzijde zijn lijsten met gesneden bladwerk aangebracht langs de randen en op de begrenzing van de zes vlakken, waaruit het klankbord is samengesteld. De geprofileerde rand is ook versierd met bladwerk. Daarin zijn aan de voorzijde twee kwabvormige wapenschilden gesneden. Ze zijn voorzien van huismerken en respectievelijk met de initialen C.I. en H.N.P.

Op de preekstoel treffen we dus de naam aan van Inte (Ignatius) van Kingma, die in 1664 kerkvoogd was van Boer, en verder de initialen van zijn medekerkvoogd Claas Jansz. en van de predikant Henricus Nicolai (Hendrik Klazes) met de P als toevoeging voor Pastor, want dat was hij van 1636 tot 1675 in Schalsum. Dat dorp was tot 1758 kerkelijk met Boer verenigd. Omdat de initialen van deze kerkbestuurders ook op het beeldhouwde poortje staan gebeiteld, is zonder meer aan te nemen dat dit prestigieuze object voor de kerk is gemaakt. Op de door de leeuwen vastgehouden schilden zullen behalve de nog aanwezige initialen tot 1795-1797 de huismerken van de Claas Jansz. en van ds. Henricus Nicolai hebben gestaan. In het fronton zal het wapen van Ignatius van Kingma geflankeerd zijn geweest door dat van zijn tweede vrouw, Ida Meinsma.

IGNATIUS VAN KINGMA

Kerkvoogd Kingma (1621-1700), die in Zweins op Kingmastate woonde, moet de leider zijn geweest van de vernieuwing van de kerk van Boer in 1664. Het was een persoon die van zich deed spreken en blijkens verschillende archivalia het conflict niet schuwde.

Hij verwekte in Utrecht in 1647 een buitenechtelijke zoon, genaamd Johannes, bij Margaretha Lamberts uit de Boogaert. Zijn vader, Saeckle van Kingma, moest voor de afkoop van aanspraken van de moeder 2325 gulden betalen. In 1651 huwde Ignatius binnen zijn stand met Jaycke van Viersen, maar toen zij spoedig daarna overleed, trad hij in 1654 opnieuw in het huwelijk, nu tegen de conventies van zijn milieu in, met de rooms-katholieke Ida Meinsma.³ Hoe het met zijn studie ook

Ignatius Ynte Kingma
Foto Kingmastichting Makkum

Boer, voorpaneel preekstoel met: I. V. Kingma

³ Tresoar, Leeuwarden, Handschriften Provinciale Bibliotheek (toegangsnummer 347), nr. 394.
Handschriftelijke aantekeningen van E.M. van Burmania.

gegaan mag zijn, in 1647 werd Ignatius militair in de rang van cornet van een batterij 'haquebusiers'. In 1652 volgde zijn benoeming tot ritmeester, in 1662 tot majoor en in 1671 tot kolonel. Bij zijn overlijden in 1700 werd hij brigadier en kolonel van de ruitery genoemd.⁴

In de jaren 1667-1668 was hij tijdelijk geschorst en dat had te maken met zijn optreden als kerkvoogd van Boer. Uit de resoluties van Gedeputeerde Staten van Friesland blijkt dat Ignatius van Kingma, nadat hij als kerkvoogd de leiding op zich had genomen van de verbouwing van de kerk van Boer, zich op de rekendag bij de verkiezing van nieuwe kerkvoogden voor Boer op 17 juli 1667 zeer misdroeg.⁵ Mogelijk heeft overvloedige alcoholconsumptie ontregelend op hem gewerkt. Op kerkelijke rekendagen vloede er doorgaans rijkelijk bier en wijn, die uit de kerkenkas werd bekostigd. De door majoor Kingma en Claas Jansz. in te dienen kerkvoogdijrekening was niet gereed en daar zal wel kritiek op zijn geweest. Kingma beledigde toen de grietman van Franekeradeel, Johan van Goslinga en notaris Petrus Rudolphi. Een dag later waren de klagers hierover reeds in Leeuwarden op het Collegie bij Gedeputeerde Staten. Die constateerden dat Kingma als militair in het geheel geen kerkelijk of politiek ambt mocht uitoefenen en dat hij, tegen het nadrukkelijke bevel van hen in, zijn standplaats Delfzijl had verlaten. Het College droeg de procureur-generaal bij het Hof van Friesland op Kingma te vervolgen wegens belediging en hij werd als militair tijdelijk geschorst met verlies van traktement. Onder dreiging met ingrijpen van een deurwaarder werd hem gesommeerd de sleutel van de kerkdeur van Boer en het kerkvoogdijrekeningboek af te geven.

Hij trok blijkbaar weinig lering uit een en ander, want in 1684 kreeg hij voor zijn optreden als kerkvoogd van Zweins een boete van 50 gouden Friese ridders, onder andere voor 'disobediëntie' tegenover Gedeputeerde Staten. In 1686 kreeg hij nog eens een boete van 25 ridders opgelegd.⁶

De betaling van deze boetes moet geen groot probleem zijn geweest voor de man, die bij zijn overlijden in 1700 een bezit naliet dat bestond uit Kingmastate en 576 pondematen land (circa 192 hectare), zeven boerderijen, een tichelwerk op Keimpetille (Kingmatille) onder Zweins en vier kamerwoningen aldaar.⁷

Boer, preekstoel

Boer, detail klankbord preekstoel. Foto Albert Reinstra

4 Kees Kingma, 'Ignatius van Kingma', in *De Kinkboorn* nr. 4 (september 2001), blz. 2-9 en 'Testament van "De Heer Old-Brigadier Ignatius van Kingma" te Sweins, 1696', in: *De Kinkboorn* nr.13 (april 2006), blz. 7-10, nr.14 (oktober 2006), blz. 2-5 en nr. 15 (april 2007), blz. 2-7.

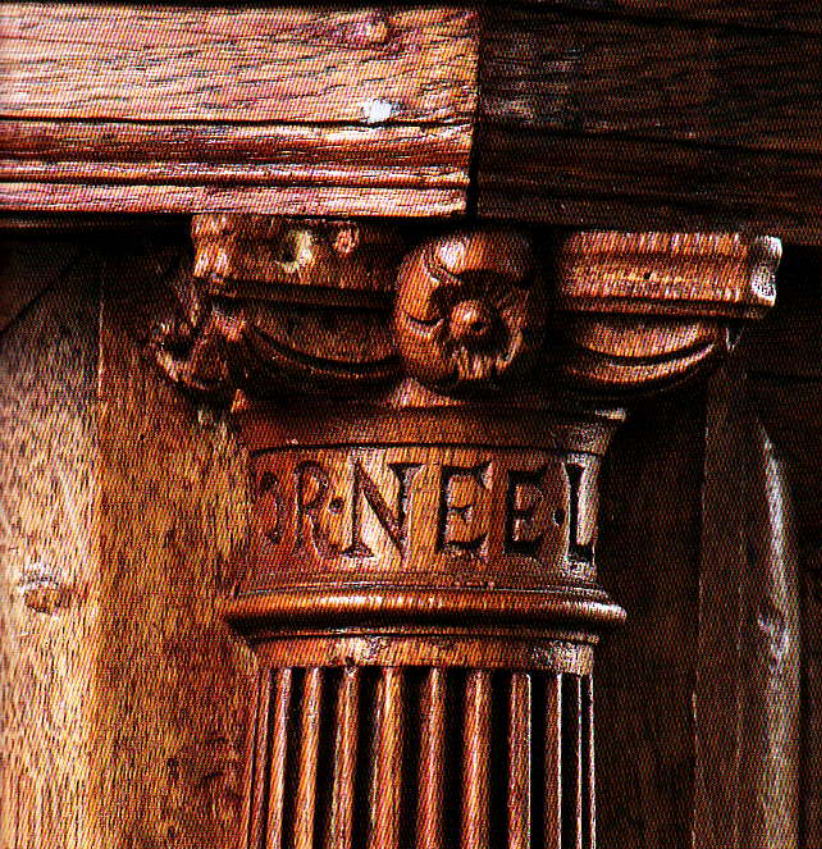
Joost Kingma, 'De militaire verrichtingen van Ignatius van Kingma in het rampjaar 1672' in: *De Kinkboorn* 11 (april 2005), blz. 7-15.

5 Tresoar. Archief Staten van Friesland (toegangsnr. 5), nr 2339. Resoluties Gedeputeerde Staten, 18 juli 1667.

6 Tresoar. Aantekeningen E.M.van Burmania t.a.p.

7 Kees Kingma t.a.p.

Sytse ten Hoeve (sthoeve@xs4all.nl) was van 1975 tot 2006 directeur van het Fries Scheepvaart Museum te Sneek. Hij publiceert over Friese streek-, kunst en kerkgeschiedenis.

Rottevalle, kapiteel van de preekstoel met naam Korneeles

SIETZE VAN DER MEULEN

De kerk van Rottevalle

Kortgeleden is de Hervormde kerk van Rottevalle overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Dat vormt de aanleiding voor twee artikelen¹ over deze kerk: een korte schets van het ontstaan, de bouw en de inrichting van de kerk, en een artikel over een zilveren avondmaalsbeker met een opmerkelijke verwervingsgeschiedenis.

ONTSTAAN

Rottevalle is een betrekkelijk jong dorp. In het begin van de zeventiende eeuw is het als veenkolonie langs het riviertje de Lits ontstaan op het grondgebied van een aantal oudere dorpen, die ook nog eens in verschillende grietenijen gelegen waren. Zowel bestuurlijk als kerkelijk maakte Rottevalle deel uit van de volgende dorpen: Opcinde en Noorderdrachten in Smallingerland, Oostermeer in Tietjerksteradeel en Harkema-Opcinde in Achtkarspelen. In bestuurlijk opzicht heeft deze verdeling over drie gemeenten bestaan tot ver in de twintigste eeuw. Pas in 1943 werd het dorp na een grenswijziging in zijn geheel bij Smallingerland ingedeeld. Tot die tijd stond de kerk in het deel van Rottevalle dat tot Achtkarspelen behoorde.

Kerkelijk gezien was men al eerder zelfstandig. In het begin van de achttiende eeuw was het inwonertal zodanig gegroeid, dat men het aandurfde zich los te maken van de moederdorpen en een eigen kerkelijke gemeente te stichten. Zelfs tot in Amsterdam werd geld ingezameld voor de bouw van de kerk en de pastorie. Beide zijn in 1724/1725 gebouwd. Terwijl de kerk de tand des tijds goed heeft doorstaan, is de pastorie rond 1870 vervangen door het huidige gebouw.

GEBOUW EN INRICHTING

De aan de oostkant driezijdig afgesloten kerk staat op een verhoogd kerkhof. De grote rondboogvensters geven het gebouw een evenwichtige uitstraling. In de ingebouwde klokkentoren die voorzien is van een achthoekige ingesnoerde spits, hangt een in 1722 door Jan Albert de Grave te Amsterdam gegoten luidklok. Een aardig detail vormen de twee windwijzers: op de torenspits staat zoals meestal een haan als symbool van opstanding en waakzaamheid, op het nokeinde van het kerkdak staat een paard dat refereert aan het agrarisch verleden. Uit de rekeningenboeken van de kerkvoogdij valt af te leiden dat het paard oorspronkelijk op de toren stond.

Het inwendige van de kerk oogt door de grote lichtinval en de heldere kleurstelling van het schilderwerk

Rottevalle, zuidzijde

¹ Beide artikelen zijn in andere vorm in februari 2011 verschenen in het tijdschrift Smelnes Erfskip

Rottevalle, preekstoel

erg licht. De kerkruimte wordt gedekt door een houten tongewelf. Bij een restauratie in 1968 is de vloer van plavuizen voorzien en zijn eenvoudige losse houten banken geplaatst. Het interieur maakt daardoor een weinig monumentale indruk. Het in 1865 door de firma L. van Dam en Zn. gebouwde orgel is afkomstig uit het zogenaamde armen- of schipperskerkje te Leeuwarden (de Galileakapel aan het Droevendal), en is in 1924 naar Rottevalle overgebracht.

Hoewel eenvoudig van uitvoering, is de tegen de oostwand geplaatste preekstoel het meest in het oog springende interieurstuk. Deze kansel dateert uit het stichtingsjaar van de kerk. De kuip is op de hoeken voorzien van gecanneleerde pilasters. Bijzonder is dat de vervaardiger zijn naam in de kapitelen gesneden heeft: Korneeles Meines 1724. Naar alle waarschijnlijkheid handelt het hier om de persoon die op een uit 1764 daterende bewonerslijst van Drachten als kastmaker vermeld wordt. Op de houten lezeaar ligt een kanselbijbel uit 1682.

SIETZE VAN DER MEULEN

De avondmaalsbeker van Rottevalle – een tweedehandsje?

Bij mijn zoektocht naar zilver dat vervaardigd is door zilversmeden uit Drachten, kwam ik in contact met de kerkrentmeesters van de Hervormde Gemeente van Rottevalle. Tot mijn grote verrassing bleken zij in het bezit te zijn van een avondmaalsbeker, die op het eerste gezicht als achttiende-eeuws te dateren valt. Het frappante is echter dat deze beker niet bekend was uit de literatuur. Hij wordt niet vermeld in de *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, deel IX over de provincie Friesland (uitgegeven in 1930), dat toch een vrij volledig overzicht biedt van zeventiende- en achttiende-eeuws kerkzilver in onze provincie. Ook in latere archivalia en boekwerken ben ik geen vermelding tegengekomen.

TRADITIONEEL

Zoals de foto's laten zien, hebben we hier te maken met een beker met graveerwerk in de zeventiende-eeuwse traditie, zoals ze in onze provincie in groten getale tot in het begin van de achttiende eeuw gemaakt zijn. De beker is 13 centimeter hoog, heeft aan de bovenkant een doorsnede van 9 centimeter en weegt 188 gram. Langs de bovenrand loopt bandwerk met een liggende bloembladrank. Daaronder zien we in medaillons symbolische voorstellingen van de drie christelijke deugden Geloof, Hoop en Liefde. Deze zijn omgeven door graveerwerk van bladornament en maskérons. De geprofileerde voet is afgezet met een kabelrand. Onder op de voetrand staat gegraveerd *Dit is de Diaconie Beker van de Rottevalle 1725*.

Bestudering van de bodem van de beker toont ons het gebruikelijk achttiende-eeuwse zilvermerkenpatroon. Van rechts naar links zien we achtereenvolgens:

- 1 het meesterteken van de zilversmid Henricus Ludinga, werkzaam te Drachten van circa 1711 tot 1753 (HL aan een in rond-ovaal contour).
- 2 het gehaltemerk, bestaande uit het provinciewapen van Friesland als teken van eerste gehalte zilver (2 lopende leeuwen onder een kroon)
- 3 het stadskeur, in dit geval het wapen van Leeuwarden om de plaats van keuring aan te geven (klimmende leeuw onder een kroon)
- 4 de jaarletter; deze is onduidelijk afgeslagen, maar waarschijnlijk is het de letter I voor 1724.

Rottevalle, avondmaalsbeker met figuur van de Hoop met duif en anker. Foto S. van der Meulen

VERRASSING

Het heeft er alle schijn van dat de inwoners van Rottevalle in 1724 tegelijk met de bouw van hun kerk bij de Drachtster zilversmid Henricus Ludinga een nieuwe avondmaalsbeker hebben besteld. Maar schijn bedriegt in dit geval, want de beker herbergt een verrassing. Bij nadere bestudering van de zilvermerken op de bodem blijkt namelijk in het midden tussen de merken 2 en 3 nóg een merk te staan. Het gaat gedeeltelijk schuil onder de merken 2 en 3, dus het stond er al voordat deze merken in de beker werden geslagen. Hoewel deels door de later geslagen merken aan het zicht onttrokken, vertoont het zichtbare deel grote overeenkomsten met het meesterteken dat we kennen van de zilversmid Pieter Johannes Langweer, die van 1625 tot 1665 werkzaam was in Leeuwarden. Van zijn hand zijn meerdere bekera bekend.

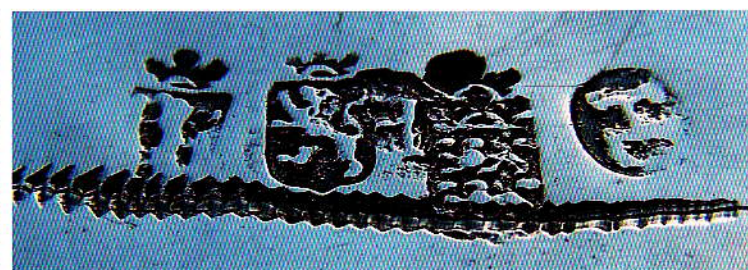
We kunnen dus vaststellen dat we hier naar alle waarschijnlijkheid te maken hebben met een beker uit het midden van de zeventiende eeuw. Nadat de beker op een gegeven moment in handen gekomen was van Henricus Ludinga, heeft deze zijn eigen meesterteken afgeslagen, en – omdat de oorspronkelijke zilversmid de beker niet

bij het gilde had laten keuren – deze in 1724 bij de keurmeesters van het zilversmidsgilde te Leeuwarden aangeboden ter toetsing op het juiste zilvergehalte. Aan de twee zigzagvormige groefjes onder op de beker (in zilverkringen een trembleer- of toetssteek genoemd) kunnen we nog zien dat de keurmeesters met een beitelje enig zilver uitgestoken hebben, waarvan zij met een speciale techniek het zilvergehalte konden bepalen. Nadat zij hadden vastgesteld dat het zilver van het vereiste gehalte was, hebben zij naast het meesterteken van Ludinga ter goedkuring hun drie gildekeurtekens ingeslagen.

ONZEKERHEID

Over het gebruik in de eerste driekwart eeuw van zijn bestaan laat de beker ons in het ongewisse. Als we ervan uitgaan dat de beker oorspronkelijk niet gegraveerd geweest is, ligt particulier gebruik het meest voor de hand. In boedelinventarissen uit die tijd komen we dit soort bekera veelvuldig tegen. Hoewel het voorkwam dat particulieren een beker aan een kerk schonken om als avondmaalsbeker te gebruiken, zal dat hier waarschijnlijk niet het geval geweest zijn. Immers, de schenking werd dan meestal in de vorm van een inscriptie in de beker met de namen van de schenkers en eventueel de aanleiding daartoe voor het nageslacht vastgelegd. Dat is hier duidelijk niet het geval. De combinatie van zowel de aanwezigheid van de merkenreeks op de bodem als de inscriptie rechtvaardigt de conclusie dat de beker door de diaconie bij de Drachtster zilversmid Henricus Ludinga is aangeschaft.

Wat het graveerwerk betreft kunnen we vaststellen dat dit van matige kwaliteit is. Vooral de figuren in de medaillons zien er tamelijk onbeholpen uit. Het valt aan te nemen dat Ludinga de van oorsprong gladde beker zelf gegraveerd heeft. Het graveerwerk op deze beker vertoont grote overeenkomsten met dat op een andere beker van Ludinga, die zich eveneens in kerkelijk bezit in de omgeving van Drachten bevindt. Als hij dit werk uitbesteed zou hebben, had hij daarvoor een gespecialiseerde graveur in de arm genomen, en die zou graveerwerk van hogere kwaliteit afgeleverd hebben. Terwijl hij als zilversmid kwalitatief goed werk leverde, lijkt Ludinga een middelmatig graveur geweest te zijn.

Rottevalle, Zilvermerken avondmaalsbeker. Foto S. van der Meulen

Rottevalle, onderkant avondmaalsbeker. Foto S. van der Meulen

Rottevalle, avondmaalsbeker, figuur van het Geloof met kruis, bijbel en kerk. Foto S. van der Meulen

Rottevalle, avondmaalsbeker, figuur van de Liefde met kinderen. Foto S. van der Meulen

FATSOEN

Dan komen we bij de vraag welke redenen de kerkelijke gemeente van Rottevalle gehad kan hebben om een "twecedhandsje" aan te schaffen. De eerste gedachte die

bij ons opkomt is natuurlijk: een financiële. We zouden ons voor kunnen stellen dat na de bouw van de kerk de inhoud van de kas van de jonge gemeente niet meer toereikend was om nieuw avondmaalszilver aan te schaffen, en dat men daarom genoeg nam met een gebruikt exemplaar. Hierbij moeten we ons echter afvragen of een gebruikt exemplaar wel zoveel goedkoper was dan een nieuwe. Hoe kwam in die tijd de prijs van een stuk zilver tot stand? Is het tegenwoordig zo dat arbeidsloon de overheersende factor is bij de prijsbepaling van een ambachtelijk vervaardigd voorwerp, in de achttiende eeuw lag deze verhouding compleet anders. De prijs van een zilveren voorwerp werd voor het grootste gedeelte bepaald door het gewicht van het zilver. Het maakloon (in die tijd het "fatsoen" genoemd) bedroeg slechts een fractie van de totale prijs. Dit verklaart ook waarom men in vroeger eeuwen zilveren voorwerpen gemakkelijk liet omsmelten als de mode veranderde of als men geld nodig had. Immers, de waarde van het zilver bleef behouden en voor de relatief kleine investering in arbeidsloon hoefde men het niet te laten.

WAAROM ?

Nu we vastgesteld hebben dat de koop van een gebruikte beker een in verhouding slechts geringe besparing zal hebben opgeleverd, kunnen we slechts raden naar het waarom van deze aanschaf. Heeft het de diaconie niet zoveel uitgemaakt (ook een oude zilveren beker is een zilveren beker) of hebben zij vanwege de paar (achttiende-eeuwse) guldens prijsverschil toch bewust voor deze beker gekozen? Heeft Ludinga misschien verzwegen dat hij nog wel een oude beker in de kast had staan, en gedaan alsof hij de beker zelf gemaakt heeft? Of heeft toch een particulier een reeds in zijn bezit zijnde beker aan de kerk geschonken, waarna men hem door Ludinga heeft laten graveren? Ik wil deze laatste mogelijkheid eigenlijk uitsluiten, omdat er in dat geval geen aanleiding was om de beker bij het zilversmidsgilde ter keuring aan te bieden.

Het blijft dus gissen. Het archief van de Hervormde Gemeente van Rottevalle geeft ons geen uitsluitsel over een en ander. Gezien de inscriptie op de beker mogen we er naar mijn mening van uitgaan dat de beker is aangekocht en betaald door de diakenen. Helaas zijn er geen diaconiekasboeken van vóór 1741 bewaard gebleven, zodat we daaruit geen nadere informatie kunnen halen. Om die reden blijft ook de aankoop prijs in nevelen gehuld.

Met dank aan de heer J. Schipper te Tuk voor zijn meedenken bij de determinatie van de zilvermerken.

S.v.d.Meulen (s.vdmeulen1@cbello.nl) is tot 2000 werkzaam geweest als tandarts te Drachten. Hij doet onderzoek naar zilversmeden uit Drachten en publiceert daarover en over andere aspecten uit de historie van Smallerland.

EGBERT H. DE BOER

Proeft Eedt

Over de bakkersbaar in
de kerk van Workum

Workum, detail Bakkersbaar uit Hindeloopen: staandermolen

In de Sint Gertrudis in Workum staan negen gildebaren, een daarvan is een buitenbeentje. Hij is de oudste en ook de meest intrigerende van de collectie. Deze zogenaamde bakkersbaar is alleen al bijzonder door zijn onopvallendheid. Slechts een enkeling ziet het jaartal 1666 en leest de raadselachtige woorden "Proeft Eedt".

Wanneer de beschilderde gildebaren in de Friese en Groningse steden voor het eerst opduiken, is niet bekend. De baren hebben vier lange draagarmen, zodat acht mensen mee kunnen dragen. Gildebroeders vervoerden de doodskest van hun overleden broeder ermee naar het graf als laatste eerbetoon. Beschilderingen op de baar tonen het beroep van het gilde.

Al bij de Beeldenstorm van 1566 moeten de gildebroeders toezien hoe hun altaren en de beelden van hun schutpatronen uit de kerken worden verwijderd. Enkele eeuwen later, bij de Franse Revolutie moeten ook andere eigendommen van de gilden het ontgelden. In 1818 worden de gilden door onze koning Willem I verboden en zo verdwijnen de resterende gildebanken en gildebaren langzamerhand uit de kerken.

Maar niet overal. In Workum overleven eigendommen

van de voormalige gilden de revolutie. Banken worden onteigend of overgenomen, waarna de zitplaatsen worden verhuurd door de kerkvoogdij. Dat geldt ook voor de bakkersbank¹ boven het koorhek, mogelijk een voorreformatorisch overblijfsel van een doksaal. Ook de doodsbaren worden verhuurd door de kerk. In 1827 stort de kerkbewaarster f 41,10 in de kerkvoogdijkas 'als ontvangende der baargelden'.

EEN EREPLAATS VOOR DE BAKKERSBAAR

Tijdens de herinrichting van de kerk in 1951 krijgen de acht overgebleven gildebaren een plaatsje in de zijbeuken van de kerk. Ruim 35 jaar later krijgen ze daar gezelschap van een gildebaar uit het museum in de buurstad Hindeloopen, de bakkersbaar uit de aanhef van dit artikel.

Hoe de bakkersbaar in dat museum terecht kwam, is een verhaal apart. De burgerlijke gemeente had aan het begin van de twintigste eeuw een aantal van haar eigendommen overgedragen aan de pas opgerichte Hidde Nijlandstichting, die het museum in het voormalige

Workum, Bakkersbaar uit Hindeloopen

¹ Archief Hervormde Gemeente Workum, *Notulen Kerkvoogdij*, 1825-1852

stadhuis zou runnen. De burgemeester liet daarbij ook de bakkersbaar uit de Hervormde kerk halen, omdat die van de burgerlijk gemeente zou zijn.

De kerkvoogden waren het daar niet mee eens en startten in 1919 een proces tegen de gemeente. Die stuurde aan op een minnelijke schikking met de kerkvoogden *‘gelet op de groote kosten en de onbelangrijkheid der baar’*. Uiteindelijk belandde de baar toch in het nieuwe museum.

Over deze baar heb ik niets kunnen vinden in de negentiende-eeuwse kerkvoogdij- en kerkenraadsnotulen. Zelfs in de uitvoerige inventarislijsten van de Hindelooper kerkvoogdij (1871 en 1898)² wordt de baar niet genoemd. Wel blijkt uit het bewaard gebleven processtuk dat deze *‘sinds onbeugelyke tyden, in ieder geval meer dan dertig jaren’* in het voorportaal der kerk heeft gehangen.³

TEKSTEN EN VOORSTELLINGEN OP DE BAKKERSBAAR

De opknappbeurten (1862, 1868, 1932 en 1973) die de Workumer gildebaren kregen, onderging hij niet, slechts een herstelling met koperplaat rondom één van de draagarmen. Mogelijk zijn ooit de banderolles opgehelderd.

De acht andere gildebaren dragen op de omlijsting ethische of godsdienstige teksten in een identiek schuin verbonden schrift. Op de bakkersbaar is gebruik gemaakt van onderkast gotisch letterschrift met tussen de woorden puntspaties.

De interpretatie is niet altijd zeker, doordat sommige letters zijn weggesleten en door de vrijwel identieke schrijfwijze van de letters v/d, u/n en w/m.

De tekst van de laatste strofe is een vrije interpretatie van een passage in Romeinen 5: 12ev. De complete tekst vinden we afgedrukt in de Leeuwarder Courant⁴ en in een boek over begrafenisrituelen van Hirsch⁵.

Workum, detail Bakkersbaar uit Hindeloopen: bakker voor de oven

Workum, detail Bakkersbaar uit Hindeloopen: staandermolen en broden

Teksten op de bakkersbaar volgens Renée Hirsch:

Proefteedt Anno 1666

Het koren 't welk uit d' aard' sproeit is voedsel voor den minsk.

*de molen die het malen doet, de bakker naar zijn winsk;
de bakker kneyt en bakt voor minsken onderbout;
dees baar die is gemaekt voor bakkers jong en oudt.*

*Als Adam door den fal, voor Godt stont naekt en bloodt
Sijn bij en wij te saem gewezen tot den doot;
Maar lofsy Jesu Christ, ghij voede Adam grootd,
die voor u bietter doot ons bringht in Adams schoot.*

De schilderijen aan weerszijden van de baar zijn bijna identiek. Het bovenste paneel is uitgevoerd in grijs, zwart en bruin, met een terracotta-achtige uitstraling. De verf lijkt van oude, natuurlijke pigmenten. In fel contrast daarmee zijn de twee witte banderolles met daarop korte teksten.

In het midden zien we een staandermolen⁶ in fletse kleuren. Dit type blijft tot het laatst van de zeventiende eeuw in gebruik als graan-, pel- of roggemolen. Daarna wordt zijn plaats in het landschap ingenomen door de grotere en efficiëntere bovenkruier.

De rechter banderol geeft het jaar 1666 weer en het korte en krachtige 'Proeft Eedt' dat mogelijk op het Heilig Avondmaal wijst: 'Neemt, eet, dit is mijn lichaam...'. Daaromheen zijn tarwe- en witbroden afgebeeld. Brood werd vroeger gebroken en niet in plakjes gesneden. Het goedkopere, veel gegeten roggebrood vinden we niet terug op de baar.

Op het onderste paneel resteert vaag het interieur van een bakkerij. Brooddeeg wordt in de baktrog gemengd met zuurdesem en daarna met de hand gekneet tot een bepaalde vorm. Daarna steekt de bakker het deeg met een lange houten spatel in de oven op de hete bakplaat.

Bij zo'n aanstekelijk beeld behoeft de aansporing "Proeft Eedt" nauwelijks toelichting meer.

Egbert H. de Boer (ebdeboer@hetnet.nl) was docent natuur- en scheikunde. Hij is geïnteresseerd in (lokale) geschiedenis, kerken en orgels en beheert het archief van de Protestantse gemeente in Workum.

² Archief Tresoar, Hervormde Gemeente Hindeloopen, inventarisstuk 245-40-149

³ Archief gemeente Nijefurd, Hindeloopen, 06-07-857

⁴ Leeuwarder Courant, 6 februari 1914

⁵ Renée Hirsch, *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700*, Amsterdam, 1921, p. 71

⁶ Voorbeelden van dit type zijn te vinden in Uden en Ter Haar bij Ter Apel

TOT EN MET 10 SEPTEMBER,

IEDERE ZATERDAG VAN 11.00 TOT 16.00 UUR

Zomerexpositie 'Uytland in zicht' van de Kunstkring Uytland. De Stichting Jabikspaad Fryslân verzorgt daarnaast een expositie in aanvulling op de vaste opstelling in het Pelgrimsinformatiecentrum in het voorportaal. Vrij entree.

ZATERDAG 10 SEPTEMBER, VAN 11.00 TOT 16.00 UUR

Kultureel Sintrum De Groate Kerk is in het kader van de landelijke Open Monumentendag geopend van 11.00 uur tot 16.00 uur. Gratis toegang.

ZONDAG 24 SEPTEMBER, AANVANG: 15.30 UUR

"Draaf Foekje Draaf!", een voorstelling over het leven van de Friese atlete Foekje Dillema (1926-2007).
Entree: € 10,00, kinderen tot 16 jaar € 6,00

ZATERDAG 1 OKTOBER

Pink Ribbon; een wandeltocht in de strijd tegen borstkanker. De start is dit jaar in Leeuwarden en het eindstation is bij De Groate Kerk. Meer informatie is te vinden op: bewegenvoorleven.nl

Shantykoor de Bûtsoekers

ZONDAG 9 OKTOBER, AANVANG: 15.30 UUR

Shantykoor de Bûtsoekers uit Sint Annaparochie, onder leiding van Marijke Rodenburg.
Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen € 2,50.
Incl. 1 consumptie.

WOENSDAG T/M VRIJDAG 12 T/M 14 OKTOBER,

AANVANG NOG NIET BEKEND

Het Roesttheater speelt Shakespeare's King Lear.
Nadere informatie volgt.

ZONDAG 30 OKTOBER, AANVANG: 15.30 UUR

Dubbelconcert van het Dionysus Trio en de Sweelinck Cantorij uit Stiens, o.l.v. dirigent Take Beukema.
Entree: nog niet bekend

ZONDAG 20 NOVEMBER,

AANVANG: 15.30 UUR

"Liszt", een voorstelling over het leven van Frans Listz, door Klaas Hofstra en pianiste Regina Albrink.
Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen € 2,50.
Incl. 1 consumptie.

ZONDAG 11 DECEMBER, AANVANG: 15.30 UUR

Kerstconcert met Van Harensensemble onder leiding van Henney Venema
Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen € 2,50.
Incl. 1 consumptie.

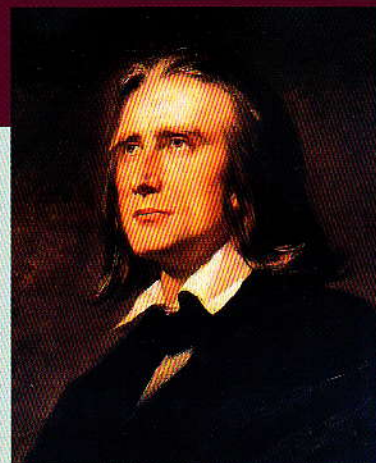
Programma onder voorbehoud. Wijzigingen mogelijk.
Kijk voor de meest actuele informatie op:
groatekerk.nl/programma

UITAGENDA

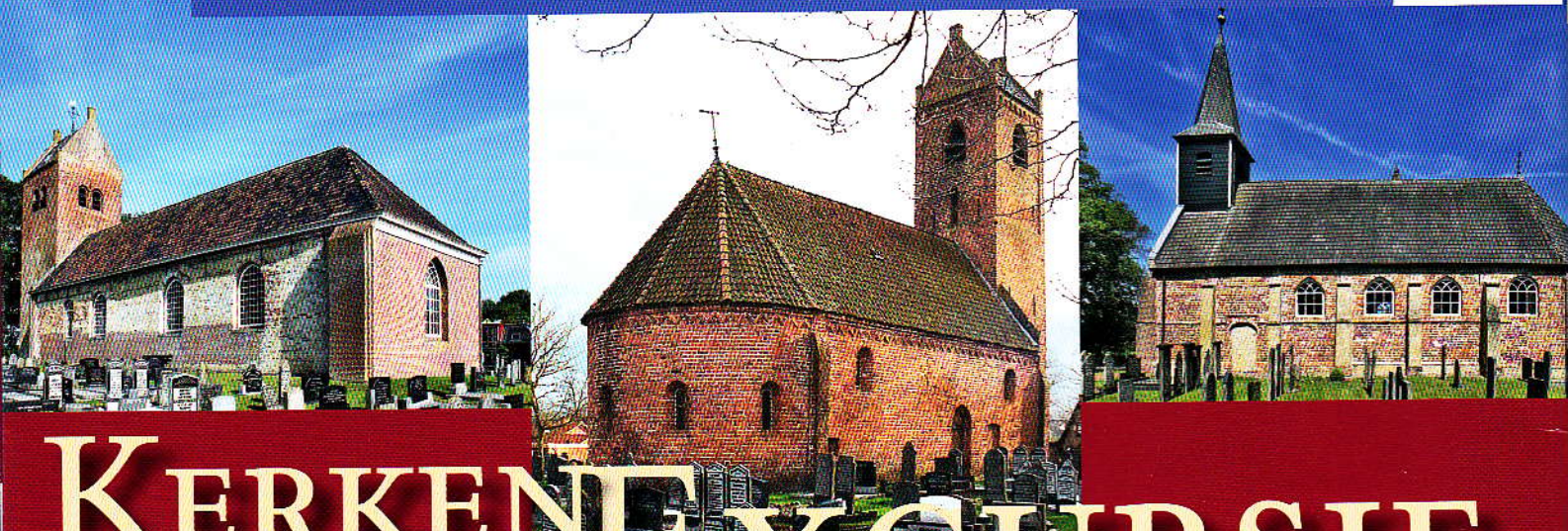
Culturele activiteiten van Plaatselijke Commissies

Verskillende Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren regelmatig culturele activiteiten in hun kerken. De meest actuele informatie hierover vindt u op de website: www.aldefrysketsjerken.nl/uitagenda

Frans Listz

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

KERKEN EXCURSIE

Ureterp Jistrum Duurswoude

op zaterdag

I

oktober 2011

van
12.00 tot 17.00 uur
in deze kerken
doorlopend
toelichtingen

Kerkbeschrijvingen à € 1,00
in de kerk verkrijgbaar
Voor inlichtingen: 058 213 96 66
of

www.aldefrysketsjerken.nl